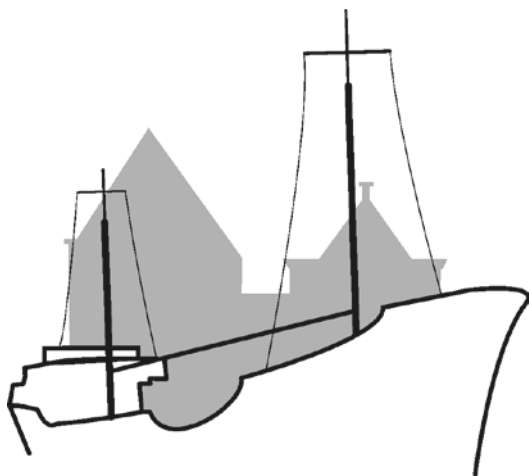

NOORDELIJK SCHEEPVAART MUSEUM

INHOUD

Woord vooraf	2
Jaarverslag	3
Financieel jaarverslag	16
De verhuizing van het depot	20
Groninger schepen in de haven van Figueira da Foz Wicher Kerkmeijer	21
Noorse tiner en Hindelooper butten: een gewone opbergdoos of een stukje volkskunst Charlotte Oosterhof	23
De geromantiseerde stads- en zeegezichten van Albert Jurardus van Prooijen Mauri Wielkens	27
IJslands spaatkristal: zonnesteen van de Vikingen Annisa Spier	31
Colofon	41

JAARBOEK 2019

Foto omslag: Houten pijpenkop in de vorm van een zeemanshoofd, afkomstig uit het legaat van mw. A.J. Stikker dat het Noordelijk Scheepvaartmuseum ontving in 2019.

WOORD VOORAF

Ook dit jaar kom ik terug op een vorig jaarverslag. Zo schreef ik over het jaar 2018 "te hopen dat alles wat we in de afgelopen periode hebben gedaan en bedacht in 2019 kan worden verzilverd". Die droom is jammer genoeg niet (helemaal) uitgekomen. Wel gaven de leden van het Noordelijk Scheepvaartmuseum eind november van dit verslagjaar groen licht voor het ontwikkelde Masterplan. De vereniging zal omgevormd worden naar een stichting. Een goed en dapper besluit. Maar de gemeente en ook de provincie gaven aan hier nog het voorjaar van 2020 voor nodig te hebben. De voortekenen zijn echter heel gunstig, zodat we er op mogen rekenen dat de toekomst van het NSM als historisch "Museum aan de A" is verzekerd. Omdat ook het Pomphuis is verkocht en met de verbouw daadwerkelijk is begonnen, wordt duidelijk dat er iets moois staat te gebeuren aan de Brugstraat en de A. Historische besluiten die het aloude Noordelijk Scheepvaartmuseum van een mooie toekomst voorzien.

Door medewerkers en vrijwilligers werd naast alle plannenmakerij, overleg en discussie hard gewerkt aan een museum dat voor jong en oud veel te bieden heeft. De verschillende tentoonstellingen, activiteiten en evenementen trokken dan ook weer veel publiek. Waar we heel blij mee zijn. Ook de *Emma* en de tochten met de *ZK4* ontmoetten de nodige belangstelling.

Was 2019 daarmee een jaar van een goed functionerend museum op weg naar een boeiende toekomst, het is mijn hoop en voornemen dat we in 2020 een stevig begin kunnen maken met de uitvoering van al die plannen die we de afgelopen jaren met inzet van velen in elkaar hebben gezet. Mijn dank aan alle betrokkenen hiervoor.

Pieter Westra
Voorzitter van het bestuur van de Vereniging Noordelijk Scheepvaartmuseum

JAARVERSLAG 2019

VERENIGING NOORDELIJK SCHEEPVAARTMUSEUM

Bestuur en leden

Op 31 december 2019 telde de vereniging 287 leden, waaronder 21 bedrijfsleden.

Het bestuur kende in 2019 de volgende samenstelling:

<i>voorzitter</i>	De heer P. Westra
<i>secretaris</i>	Mevrouw M.J. Schouwenaar
<i>penningmeester</i>	De heer P. Westra (waarnemend)
<i>leden</i>	Mevrouw E. ter Hofstede Mevrouw L. Vermeer Mevrouw T. van der Veen De heer J.W. Veluwenkamp

adviseur van het bestuur De heer T. Bouman (bouwzaken)

Het gehele bestuur vergaderde zeer regelmatig in 2019. De vergaderingen van het bestuur in kleine samenstelling – voorzitter, secretaris, penningmeester en incidenteel andere bestuursleden in aanwezigheid van de directeur en adjunct-directeur – vonden regelmatig plaats gedurende het hele jaar. De jaarlijkse algemene ledenvergadering vond plaats op 27 maart 2019.

De belangrijkste onderwerpen tijdens de vele vergaderingen van het bestuur gedurende het afgelopen jaar waren de financiële situatie en de toekomstplannen van het Noordelijk Scheepvaartmuseum.

Bedrijfsleden

Onder de leden van de vereniging bevinden zich 21 bedrijfsleden. Deze leden droegen per jaar tenminste € 100,- contributie bij en een aantal steunde incidenteel en desgevraagd het museum met extra donaties.

De bedrijfsleden die in 2019 lid waren worden hieronder, onder dankzegging voor hun ondersteuning, genoemd:

te Delfzijl:

Groningen Seaports
Royal Wagenborg

te Groningen:

Anker Redersverzekeringen
Aon Risk Services
Bout Advocaten
D&U groep accountants
Fikkers Scheepsmakelaardij

Freia B.V.
Hanzevast, Groningen
Installatiebedrijf P.B. Vos
Marine Insurance International B.V.
Quiverté
Seatrade Groningen B.V.
Suiker Unie, Vierverlaten
Traiteur Service s'Amuse

te Haren:

Noord Nederlandse P&I Club

te Harlingen:

Rederij G. Doeksen en Zn. B.V.

te Hoogeveen:

TVM Verzekeringen Hoogeveen

te Hoogezand:

Bodewes Scheepswerven B.V.

te Meppel:

EOC Scheepsverzekeringen, Meppel

te Ten Boer:

Emmius Notarissen

Het algemene beeld van het museum in 2019

Uitvoering toekomstplannen

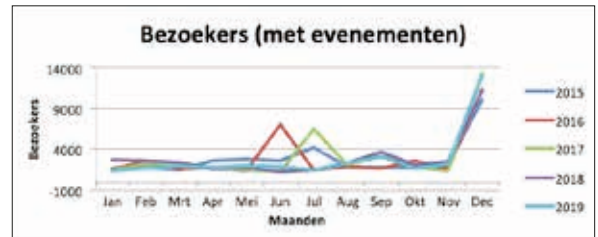
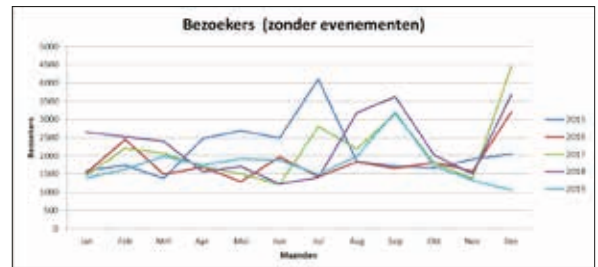
In 2019 werkten de kwartiermakers Nicolette Bartelink en Merijn Vos gestaag verder aan het toekomstplan voor het museum. Zij werkten daarin samen met ons museum en met de belangrijkste partners, het Groninger Museum, het RHC Groninger Archieven, de onderwijsinstelling Noorderpoort en vanzelfsprekend met de gemeente en de provincie, die beiden sturend, faciliterend en stimulerend optraden. Het einddoel voor dit toekomstplan is een algemeen historisch museum van Groningen (Stad en Land) op de locatie van het huidige Scheepvaartmuseum. Het plan voor dit Museum aan de A, zoals het voorlopig genoemd wordt, zal gefaseerd worden uitgevoerd. Het omvat verschillende onderdelen die betrekking hebben op de organisatie, de aanpassing van de gebouwen, de uitbreiding van het karakter van het museum door de toevoeging van een historische ontmoetingsplek en de herinrichting van de vaste presentatie. De plannen worden in maart 2020 voorgelegd aan de gemeenteraad van Groningen.

Bezoekers

Ons museum sloot 2019 af met in totaal 34.725 bezoekers. Dit zijn er 1.171 minder dan in 2018. De daling komt doordat we in de eerste maanden van het jaar minder publiek trokken met de tentoonstelling vergeleken met dezelfde periode van het jaar ervoor (Kerstvloed 1717). Het aantal bezoekers van het winterevenement WinterWelVaart leverde wel meer bezoekers op dan de jaren ervoor. Zelfs zoveel dat we

'Waar kom je weg?', foto: Niels Knelis

bezoekersaantallen	2017	2018	2019
volwassenen	21877	23246	17750
65+	1194	1237	1132
kinderen	1466	1443	1187
educatie	1430	1596	1295
totaal zonder evenementen	25967	27522	21364
evenementen	12790	8374	13361
totaal met evenementen	38757	35896	34725

kunnen spreken van een record. Met drie nieuwe succesvolle en twee uit het voorgaande jaar doorlopende tijdelijke tentoonstellingen, de vaste opstelling, evenementen en activiteiten, zoals de handelsvaart met museumschip *Emma* en de beurtvaart op de *ZK4* - de historische garnalenkotter - in samenwerking met het Visserijmuseum Zoutkamp, kijkt het museum tevreden terug op het afgelopen jaar. Met de nieuwe samenwerking met Zuid Vooruit (GON), een gebiedsondersteunend netwerk dat met een scala aan onderaannemers alle begeleiding, dagbesteding en kortdurende opvang verzorgt voor stadsdeel Zuid, in het Heymanscentrum kreeg de tentoonstelling 'Groningen in 3D' een tweede leven. Net als de mini-opstelling met 'Herinnerings in Beeld' (wekelijkse historische foto's met column in de Gezinsbode, i.s.m. Groninger Archieven en de Groninger Gezinsbode). Deze samenwerking is door beide partijen als zeer positief ervaren en krijgt zeker een vervolg in 2020. Door *free publicity* kwam ons museum met grote regelmaat in het lokale en landelijke nieuws.

Bezoekers museum 2019

WinterWelVaart meegeteld door NSM	12.000
Volwassenen, volledige toegangsprijs	4.356
Kinderen >7 jr	610
Senioren	1.132
CJP	45
Volwassenen in groep	538
Kinderen in groep	1.295
Kinderen < 7 jr	513
Leden	54
Vrije toegang	3.989
Museumkaart	8.118
Stadspas	58

Bezoekersactie	637
Externe activiteiten	1361
Kinderfeestje	19

Totaal aantal bezoekers **34.725**

Bezoekers sociale media 2019

Aantal unieke bezoeken aan de website	42.715
Aantal vrienden op Facebook	1225
Volgers op Twitter	2198
Volgers op Instagram (nieuw in 2018)	696

Tentoonstellingen

Chronologisch overzicht tentoonstellingen

10 november 2018 – 10 februari 2019

12 december 2018 – 6 januari 2019

16 maart 2019 – 29 september 2019

13 juli 2019 – 29 september 2019

22 november 2019 – 1 maart 2020

Made in Stad – Stoelen van meubelfabriek J.A. Huizinga
Dit is mien laand – omgevingschilderijen van leerlingen van KBS Sint Michael en KBS Sint Franciscus in het Ploegjaar 2018

Waar kom je weg? – Zes eeuwen migratie naar Groningen

Acker Strating's kabinet van kaarten en oudheden
Dood & de Zee - cultuur, rituelen en gebruiken

Affiche 'Made in Stad'

Affiche 'Waar kom je weg?'

Acker Strating
foto: RHC Groninger Archieven

Affiche 'Dood & de Zee'

UITGELICHT

Stoelen!

Begin november 2018 werd de tentoonstelling 'Made in Stad – Stoelen van meubelfabriek J.A. Huizinga' geopend. De Stichting Huizinga Meubel Nederland organiseerde in eerste instantie drie stadswandelingen bij deze tentoonstelling, maar wegens enorme belangstelling werden het er al gauw tien die allemaal uitverkocht waren.

Waar kom je weg? Zes eeuwen migratie naar Groningen

Vrijwel iedere Nederlander heeft een buitenlandse voorouder. Sporen van immigranten zijn overal te vinden en migratie is van alle tijden. Wat beweegt mensen om hun thuisland te verlaten? Kiezen zij bewust voor Nederland? Of voor Groningen? En zo ja, waarom? In de tentoonstelling 'Waar kom je weg? Zes eeuwen migratie naar Groningen' nam het museum de bezoeker mee op reis door het migratieverleden van Groningen. Bij de expositie (zowel in het Nederlands als in het Engels) was een interessant randprogramma.

Waar kom jij eigenlijk weg?

Hoe zit dit met jou? Weet jij eigenlijk wel waar jouw voorouders vandaan komen? Of is van de generatie boven je grootouders bijna niets bekend? Om daarachter te komen organiseerden experts van de Nederlandse Genealogische Vereniging twee keer een genealogische activiteit in ons museum.

Neanderthalers

Op vrijdag 13 en zaterdag 21 september was de tjalk *Alida* op de historische binnenplaats het podium voor theatervoorstelling

De Neanderthalers, foto: Karel Lucidore

'De Neanderthalers'. De voorstelling toont Nederland vanuit het perspectief van een internationale student en sluit aan bij de tentoonstelling 'Waar kom je weg? Zes eeuwen migratie naar Groningen'.

Ver weg en dichtbij

Op donderdag 21 maart verbeeldden kunstenaars afkomstig uit verschillende landen en wonend in Nederland op geheel eigen wijze hun kijk op hun moederland en Nederland. Voor de kunstenaars Marijke Smuller, Surya Goudsmit, Rudo Walker, Oswaldo Sield en Charles Goudsmit is hun thuis ver weg én dichtbij.

Partner: De Omhelzing

Kunst en poëzie 'Waar kom je weg?'

Stadjersnight

Traditiegetrouw organiseerden we dit jaar ook in de laatste week van elke wisseltentoonstelling een laagdrempelige, gratis avond vol gezelligheid in en rond het museum. Met lezingen, een welkomstdrankje en muziek. En een gratis schiere kadopuut! Dit jaar was er een Stadjersnight bij 'Made in Stad - Stoelen van meubelfabriek Huizinga', 'Waar kom je weg? - zes eeuwen migratie naar Groningen' en 'Acker Stratingh's kabinet van kaarten & oudheden'.

Niet weggooien dag

Na het grote succes van vorig jaar organiseerde het museum op vrijdag 3 mei samen met het Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (OVCG), De Verhalen van Groningen, battlefield gids Joël Stoppels, het Dagblad van het Noorden en RTV Noord een middag in teken van de Tweede Wereldoorlog. Het was weer volle bak met bijzondere objecten en verhalen en media-aandacht.

Herinnerings in beeld

Met de rubriek Herinnerings in beeld in de Groninger Gezinsbode brengen de Groninger Archieven en het Noordelijk Scheepvaartmuseum de geschiedenis van Groningen wekelijks in beeld. In april t/m juni waren de foto's van de afgelopen jaren te zien op een scherm in de entreehal.

Partners: RHC Groninger Archieven, Groninger Gezinsbode

Kinderactiviteit

Het is inmiddels een traditie; op de woensdag in de schoolvakanties organiseerden we activiteiten voor kinderen. Dit jaar ontwikkelden we een nieuw concept, waarbij er speciale rondleidingen voor kinderen werden gegeven.

Kinderrondleiding

Bommen Berend

Tijdens het Gronings Ontzet op 28 augustus waren er veel activiteiten in het Noordelijk Scheepvaartmuseum. Zo was een echte Bommen Berend bom te zien net als een foto-expositie van de Verhalen van Groningen. Als klap op de vuurpijl speelde het Bommen Berend Jeugdkoor het muziektheaterstuk van het Bommen Berend liefdesverhaal, een verhaal over liefde en vijandschap.

Partners: Koninklijke Vereniging Volksvermaken, de Verhalen van Groningen en het Bommen Berend Jeugdkoor

Theater Averecht

VRIJDAG, het huis van de amateurkunst voor Groningen, en het Noordelijk Scheepvaartmuseum werkten voor de tweede keer samen in de productie van een theatervoorstelling, deze keer een theatervoorstelling in het kader van 100 jaar vrouwenkiesrecht. Averecht is een theatrale

tour door het Noordelijk Scheepvaartmuseum, waarin het verhaal van vier vrouwen van verleden tot heden verteld wordt.

Partner: VRIJDAG

Averecht, foto: Cees van Alten/ persfoto VRIJDAG

Open Monumentendag

Op 14 en 15 september tijdens Open Monumentendag nam een groot aantal bezoekers een kijkje in onze monumentale panden.

Groninger Museumnacht

De derde Groninger Museumnacht in september was wederom strak uitverkocht. Samen met het GRID Grafisch Museum, het Groninger Museum, het Forum (nog op het Hereplein) en het Universiteitsmuseum bood het museum een avondvullend programma aan. Een highlight tour, bieryoga, een spoedcursus Gronings voor beginners, een 'lie down and listen' activiteit en poëzie van Renée Luth. Daarnaast Shjazz Jazzduo, migranten uit de tentoonstelling die iets vertelden, een minicollege Zuiderzeeballade en Urban House met spoken word, theater 'De Neanderthalers'. Het museum en de sfeervol verlichte *Emma* trokken weer veel internationale gasten. In totaal bezochten 1432 mensen het Noordelijk Scheepvaartmuseum, ruim 500 minder dan het jaar ervoor. Dit kwam

doordat het slecht weer was, bezoekers langer in één museum bleven, en het Forum dit jaar veel activiteiten voor de jonge doelgroep bood. *Partners: GRID Grafisch Museum, Groninger Museum, het Forum, Universiteitsmuseum*

Museumnacht, foto's: Niels Knelis

Dag van de Groninger Geschiedenis

De Dag van de Groninger Geschiedenis vond dit jaar op 12 oktober plaats in het RHC Groninger Archieven. Naast lezingen, muziek, rondleidingen, workshops en de erfgoedmarkt, konden bezoekers op museumship *Emma* een vaartochtje maken mét historische gids. Medewerkers van educatie verzorgden de kinderworkshop 'Maak je eigen tijdscapsule'. *Partner: RHC Groninger Archieven*

WinterWelVaart

Het jaarlijkse terugkerende evenement WinterWelVaart trok dit jaar 36.000 bezoekers. Een record! Bezoekers, schippers, kunstenaars en muzikanten waren heel tevreden. Vanaf de A-Brug en de Vissersbrug werden de sfeervol verlichte schepen vastgelegd door amateur- en professionele fotografen. Stichting Samenwerkende Nautische Organisaties

Groningen organiseren samen WinterWelvaart. De stichting bestaat uit Vereniging Historische Zeilvaart Groningen, Buurtvereniging 'Het A-kwartier' en het Noordelijk Scheepvaartmuseum.

Beurtvaart

De ZK4, de historische garnalenkotter van het Visserijmuseum in Zoutkamp, voer dit jaar weer zes weekenden de beurtvaart over het Reitdiep. De ZK4 had tijdens deze tochten een bezettingsgraad van 98%.

Partners: Visserijmuseum Zoutkamp en Stichting het Groninger Landschap

Amsterdamse School handelsvaart

Het museumschip *Emma* maakte dit jaar meerdere malen een dagtocht door het prachtige Groninger Landschap. Vanuit Reitdiephaven vertrok de *Emma* via de sluis Dorkwerd naar Garnwerd en Winsum, langs de oude steenfabrieken naar Onderdendam. Na de lunch met uitzicht op de Zijlvesterberug volgde een wandeling onder leiding van een bevroren gids door het oude dorps hart van Onderdendam, langs unieke Amsterdamse School gebouwen. De dag werd afgesloten met een huiskamerconcert in DE KERK van architect Wiersema.

Partners: Da's ja goud, dorps huis Zijlvesterberug en de kerk in Onderdendam

WinterWelVaart

MEDEWERKERS

In 2019 staken alle vaste, vrijwillige en incidentele medewerkers weer veel tijd en energie in het museum. Vooral het aantal vrijwilligers in de teams Tentoonstellingen, Communicatie en Collectie was weer groot. Het jaarlijkse personeelsuitje op 27 mei was dit jaar in Groningen zelf waar een stadswandeling werd gemaakt door het centrum en langs het Groninger Forum in aanbouw, waarna een bezoek werd gebracht aan het GRID. De middag werd afgesloten met een gezellig etentje bij de Weeva. Tijdens de afsluitende kerstbijeenkomst op 12 december waren de meeste medewerkers en enkele relaties aanwezig.

Overleden

Op 5 april 2019 overleed onze collega Kees Hartmans. Kees werkte vanaf 2013 in de bibliotheek van ons museum waar hij ontelbare boeken heeft beschreven en ingevoerd.

Op 23 mei 2019 overleed onze oud-collega Ton Mars. Ton werkte van 1998 tot en met 2015 in het museum waar hij registratiewerk verrichtte in het depot. Door zijn achtergrond als gezagvoerder konden wij altijd met nautische vragen bij hem terecht.

Kees en Ton waren zeer gewaarde collega's.

EXTERNE CONTACTEN EN ACTIVITEITEN

Overheid

Gedurende het hele jaar had de directie, terzijde gestaan door één of meer leden van het bestuur, regelmatig contact met politici en vertegenwoordigers van de Gemeente en Provincie Groningen. In de contacten met de Provincie werd vooral contact onderhouden met de contactambtenaren en incidenteel met de gedeputeerde van Cultuur en haar naaste medewerkers. De contacten met de Gemeente Groningen verliepen vooral via de contactambtenaren. Regelmatig was er overleg met de leden van de stuurgroep en enkele malen werd gesproken met de wethouder van Cultuur.

Samenwerkingsverbanden ten behoeve van evenementen en arrangementen

In 2019 werkte het museum samen met de

volgende instellingen en organisaties:

Brouwerij Martinus
Buurtvereniging het A-kwartier
De Groninger Synagoge
De Verhalen van Groningen
Denderz
Erfgoedpartners
Gemeente Groningen
Geopark de Hondsrug
GROMMO (Groninger Maritiem Museaal Overleg)
Groningen City Club
Groninger Archieven
Groninger Museum
Gemeente Oldambt
Gemeente Appingedam
Gemeente de Marne
GRID Grafisch Museum
Het Ankerfonds
Koninklijke Vereeniging van Volksvermaken in Groningen
Marketing Groningen
Nederlands Stripmuseum
Noorderpoort
OVCG
't Pannenkoekschip
Provincie Groningen
Rijksuniversiteit Groningen
Rondvaartbedrijf Kool
Stad Appingedam
Stichting Groninger Landschap
Vereniging Historische Zeilvaart Groningen
Stichting Huizinga Meubel Nederland
Stichting Literaire Activiteiten Groningen.
Stichting Monument en Materiaal
Stichting Promotionele Activiteiten Appingedam (SPAA)
Stichting Vestingdagen Noord-Nederland
Stichting Vrienden van het Beatrix Kinderziekenhuis
Universiteitsmuseum
Vereniging Historische Zeilvaart Groningen
Visserijmuseum Zoutkamp
Vrijdag
Zuid Vooruit (Heymanscentrum Groningen)
Andere musea uit Stad en Ommeland,
Jonge startende kunstenaars en muzikanten

Landelijke samenwerkingsverbanden

Maritiem Digitaal (www.maritiemdigitaal.nl)

PR

Het museum zet, met succes, heel gericht in op *free publicity*. We zijn regelmatig in het nieuws geweest in uitzendingen van de regionale omroepen zoals OOG Radio en Televisie, RTV Noord en Drenthe Toen. Minimaal een keer per maand krijgen tentoonstellingen en activiteiten flinke aandacht van de schrijvende pers, met name van het Dagblad van het Noorden en de Gezinsbode. Voor Stadgers is een artikel in de Gezinsbode vaak een trigger voor een museumbezoek.

Groepsbezoeken en rondleidingen

Het museum ontving in 2019 een groot aantal groepen. In totaal 538 volwassenen en 1295 kinderen brachten in groepsverband een bezoek aan het museum. Verschillende betalende groepen kregen een rondleiding, verzorgd door één van de enthousiaste en deskundige rondleiders van het museum.

Lampionnen maken van voederbieten voor St. Martinus, i.s.m. Volksvermaken Groningen

Zeemonsters gemaakt door studenten Art & Design van Noorderpoort als onderdeel van de tentoonstelling 'Dood & de Zee'

COLLECTIE

In 2019 is de museumcollectie verrijkt met de volgende aanwinsten

Schenkingen:

R. Bartels, Groningen

Miniatuur dubbelspel gemaakt van walvisbeen en bewaard in een uitgeholde kurk. Gemaakt door de zeeman Jongman

H. Bijleveld, Zuidbroek

Mw. G. Bodewes-Slagter, Groningen

Salontafel afkomstig uit de motorkustvaarder *Erebus*
Scheepsmodel van het supply-schip *Edda Salvator* in vitrine, vervaardigd naar aanleiding van de tewaterlating van het gelijknamige schip bij N.V. Scheepswerf 'Hoogezand' (Jac Bodewes) in 1973

Mw. R. Boonstra-Schuurman Hess, Heerenveen

Scheepsmakelaardij J.J.B. Fikkers, Groningen

Mw. H. Kleinman, Assen

Scheepsportret vrachtschip *Waal*, bewerkte litho door de Deense kunstenaar Otto Stoltenberg in 1959
USB-stick met foto's en een filmpje van schepen en de werf Fikkers

Mw. A. van der Lei-Tjerkstra, Sneek

Getuigschrift met foto van Jantina Berendina Kleinman-Beuker, horend bij het Rijnpatent van haar echtgenoot Hendrik Kleinman, 16 april 1954

N. Paap, Haren

Scheepsportret van de motorkustvaarder *Celebes*, olieverf op doek door Marten Groenhof, circa jaren 50 van de 20e eeuw

Dhr. en mw. M. Peters, Nijmegen

Grote overzichtsfoto van de haven van Figueira da Foz in Portugal in 1912 met Groninger schepen

Mw. J. Raza-Kamp, Houten

Pijpenpeuter/ -stamper, vervaardigd begin 20e eeuw als reclameobject voor Rode Ster tabak van de firma Theodorus Niemeyer te Groningen

Y. Scholten, Groningen

Fotoalbum betreffende de bouw van de motorkustvaarder *Aoniu* (1956-1957) op de werf van Niestern in Delfzijl

Fotoalbum betreffende de bouw van de motorkustvaarder *Scheldt* (1959)

Reclameaffiche van Kamp's Scheepvaart en Handel Maatschappij Groningen

Lepeltje Zuiderzeewerken, verzilverd, H. Hooijkaas, 1975

Scheepsportret van de motorkustvaarder 'Celebes', door Marten Groenhof, olieverf op doek, ca. jaren 50 van de 20e eeuw

Mw. A.J. Stikker, Den Haag
(legaat)

Fotoalbums met portretten,
zogenaamde 'Cartes de Visites' van
de families Stikker en Land, en hun
vrienden en bekenden, ca. 1900

Porseleinen
pijpenkop,
bestemd voor
T.K. Land,
burgemeester van
Vlagtwedde, 1861

Imari bord
met vrucht- en
bloemmotieven

Imari bord
met decor van
bamboestruiken

Tinnen kruik, H.
Amsing, Groningen

Zilveren roomkom met reliëf decoratie, circa 1750
Zilveren roomlepel, 1845
Kralenbeurs met zilveren montuur, natuurscène
Zwart gelakt dienblad
Porseleinen dienblad met rand van nikkel, Waechtersbach,
1900-1950
Paar gecanneleerde kandelaars van zilver, 1920
Tinnen kruik, B. Stok, Groningen
Tinnen kruik, H. Amsing, Groningen
Koperen vijzel met stamper, 1850-1900
Paar Staffordshire aardewerken hondjes, 1850-1920
Porseleinen pijpenkop, bestemd voor T.K. Land, burgemeester
van Vlagtwedde, 1861
Houten pijpenkop in de vorm van een zeemanshoofd
Tinnen boterbus
Zilveren lodereindoosje, circa 1760
Zilveren dubbele gesp
Grote koperen hengselaker met gravering 'gka G.J.D' en '1884'
Linnen nachthemd met borduursel 'TK/DL' (vermoedelijk T.K.
Land)
Zilveren naaldenkoker, 1840
Zilveren naaldenkoker
Zilveren theeschepje, Fa. J.M. van Kempen & Zn., 1858-1905
Zilveren theeschepje, 1863
Geslepen kristallen odeurflacon met gouden stop en voet
Geslepen kristallen odeurflacon met gouden stop en voet
Zilveren lepelset bestaande uit 5 lepels, 1855
Twee zilveren lepels met accoladerand
Zilveren lepel met accoladerand, Bernardus Blencke, 1713-
1747
12 zilveren lepels en 1 theeschepje in houten kistje, Frans
Brugsma
Porseleinen pijpenkop met gouden opschrift (deels onleesbaar)
'Gott ..egu..meinen fler..z'
Servies met bloemendecoratie
Beschilderd porseleinen servies, Azië
Wit servies met decoratie in reliëf
Spreukenbord, vervaardigd door Sociéte Céramique Maestricht
Aardewerk kastkom met een decor van rozen
Aardewerk kastkom met een decor van rozen
Aardewerk kastkom met een decor van rozen
Klapmutskom uit de Qing-dynastie, keizer Kang Xi, met blauw
decor
Spoelkom van porselein met wit en blauw decor
Imari bord met decor van bamboestruiken
Imari bord met vrucht- en bloemmotieven
Verdiept bord met blauw decor, Imari porselein
Groot imari wandbord met een centraal motief van een vaas
met bloemen
Vier familie rose kommetjes en twee bijbehorende schoteltjes,
China, 1750, Qian long periode
Chinees servies, polychoom gedecoreerd met
mandarijnvorstelling, 1775-1800, Qianlong periode
Persoonlijk archief bestaande uit documenten, memorabilia en
fotoalbums vanaf het einde van de 19e eeuw tot 2019

Aankopen:

J. Wiersma, Burgum

Bernolduspenning, zilver, geslagen in Groningen, 1027-1059

Samenwerking met musea en erfgoedinstellingen

In 2019 werkte het museum regelmatig samen met een groot aantal musea, archieven of andere erfgoedinstellingen. Het grootste deel van deze samenwerkingsverbanden hadden te maken met collectiezaken en evenementen. Zo werkte het museum veel samen met Stichting Erfgoedpartners Groningen in het kader van cursussen. Daarnaast werkte het museum samen in het GROMMO, het samenwerkingsverband van alle maritieme musea in Groningen.

Bruiklenen voor korte duur

Gedurende het jaar werden verschillende collectiestukken in bruikleen afgestaan voor tentoonstellingen in de volgende musea:

Stiftung Johannes a Lasco Bibliothek. Große Kirche, Emden, Duitsland

Muzeeaquarium Delfzijl

Muzeum Gdanska, Gdansk, Polen

Openbare Bibliotheek Leens, Leens

Streekhistorisch Centrum, Stadkanaal

Bruiklenen voor lange duur

In 2019 had het museum 122 voorwerpen uit de collectie in langdurige bruikleen uitstaan in de volgende musea of erfgoedinstellingen:

Abel Tasmankabinet, Lutjegast

Fraeylemaborg, Slochteren

Freia B.V., Groningen

Gemeentelijke Havendienst, Groningen

Groninger Audiovisueel Archief (GAVA), Groningen

Molenmuseum 'De Wachter' Zuidlaren

Muzeeaquarium, Delfzijl

Museum het Tromp's Huis, Vlieland

Museum Wierdenland, Ezinge

Nationaal Reddingmuseum, Den Helder

Noord Nederlandse P & I Club, Haren

Openluchtmuseum Het Hoogeland, Warffum

Stichting Groninger Landschap

Visserijmuseum Termunterzijl

Visserijmuseum, Zoutkamp

IJmuider Zee- en Havenmuseum 'De Visserijschool', IJmuiden

*Zilveren
lodereindoosje,
ca. 1760*

*Linnen nachthemd met borduursel
'TK/DL' (vermoedelijk T.K. Land)*

GIFTEN EN DONATIES

In 2019 werden verschillende giften met bepaalde bestemming of voor algemene ondersteuning ontvangen. Onder dankzegging voor de geboden hulp worden hier personen en instellingen genoemd die donaties en giften aan het museum deden.

Stichting Jonkheer Rhijnvis Feith.

Donaties gestort in de schatkist bij de entree van het museum.

Extra donaties (buiten de contributie) door derden of door leden van de Vereniging het Noordelijk Scheepvaartmuseum.

*Bernolduspenning, zilver,
geslagen in Groningen,
1027-1059*

PERSONEELSORGANISATIE VAN 1 JANUARI TOT EN MET 31 DECEMBER 2019

Vast personeel (ook gedetacheerd en participatiebanen)

Het aantal betaalde medewerkers in 2019 bedroeg 17 personen, die allemaal in deeltijd werkzaam waren, waarvan twee in tijdelijke dienst wegens vervanging en twee in participatiebanen.

directeur	Jan Wiebe van Veen
adjunct directeur /conservator	Wicher Kerkmeijer
administratie	Carla de Groot
educatie en tentoonstellingen	Michèle Corbier-Kind
communicatie/PR/marketingondersteuning kwartiermaker	Karlijn Donders
medewerker projecten	Gert Kortekaas
medewerker communicatie	Mila Zeijen (van 13 maart t/m 12 september)
medewerker communicatie	Wytse de Boer (vanaf 1 oktober)
medewerker beleidsondersteuning en (vanaf 1 oktober)	Mascha Aalbers-Dodd
communicatie	
medewerker collectie	Saskia Koops
medewerker collectie	Coby Polkerman
medewerker educatie	Rob Poort
medewerker tentoonstellingen	Tamara Leenhouts
conciërge	Roel Castelijns
conciërge/facilitair medewerker	Hannah van Tol (tot 1 november)
conciërge/ facilitair medewerker	Peter Beishuizen (vanaf 13 december)
baliemedewerker	Zakina Muyres

Vrijwillige medewerkers en stagiairs

administratie (stagiair)	Ferdy Camping
administratie (stagiair)	Rowin Zijlstra
balie	Hilde van den Berg-Kerssies
balie (stagiair)	Raquelina Borgschot
balie	Annelies Douwes
balie	Tineke van Huis
balie	Jeroen Jongsma
balie (stagiair)	Rachelle Kret
balie	Nathalie Leenes
balie	Wonnien Noppert
balie	Ellen Poorte
balie (stagiair)	Frandely Raven
balie (stagiair)	Lorena Rodrigues
balie	Wilma Stadwijk
beurtvaart	Lucienne Bakker
collectie	Mascha Aalbers-Dodd (tot 1 oktober)
collectie (bibliotheek)	Gijs-Job ten Berge
collectie	Kristel Fraase Storm
collectie	Martha Gordijn
collectie (bibliotheek)	Eva de Groot
collectie (bibliotheek)	Kees Hartmans +
collectie/tentoonstellingen	Marten Ketelaar
collectie	Coby Polkerman (tot 1 november)
collectie	Egbert Scholtens
collectie	Annisa Spier
collectie (kustvaartarchief)	Martin Strojenga
collectie/tentoonstellingen	Lucy Koopman
collectie	Lola van der Made

communicatie (tot 1 oktober)
communicatie
communicatie
communicatie (stagiair)
communicatie
communicatie
communicatie

Wytse de Boer
Gerda Daemen
Sonja Kramer
Rik Laffra
Bart Schuurman
Jolien Vermeulen
Mila Zeijen

educatie/balie
educatie
educatie
educatie
educatie (stagiair)
educatie
educatie
educatie
educatie
educatie
educatie
educatie
educatie
educatie
educatie
educatie

Simone Boes
Wilma Hammenga-Pasma
Heleen van der Ham
Kees Huizinga
Lieke van Neijenhof
Charlotte Oosterhof
Theo Tent
Gabriëlle Weitjens
Jeroen Trommel
Jelleke Vermeer
Abel Zuidema
Wietske Couperus
Tessa de Vries
Tynke Boomsma
Elles Kooistra
Eisso Post
Emmeline Torenbeek
Bart Jongeling

museumschip/technische dienst
museumschip
museumschip
museumschip/evenementen
museumschip/technische dienst
museumschip/technische dienst
museumschip/technische dienst

Rudolph Dirksen
Hans Egberts
Carin Koopmans
Sjoerd van der Meij
Jan Moed
Wybe Wijnja
Jaap Wolthuis

rondleidingen
rondleidingen
rondleidingen

Otto Oostindjer
Francien Rutten
Erle Nyhus

secretariaat
secretariaat
secretariaat
secretariaat
secretariaat

Nanne Heeringa
Rob Korevaar
Nina de Roos
Petra Verschoor
Jan Zoethout

technische dienst (timmerman)
technische dienst (onderhoud gebouwen)
technische dienst
technische dienst
technische dienst (facilitair)
technische dienst (elektriciën)
technische dienst

Hans Brugman
Harry Dost
Marja Hagenauw
Richard Janssens
René Stuu
Hans Westenberg
Iris Westerbeek

tentoonstellingen
tentoonstellingen
tentoonstellingen
tentoonstellingen
tentoonstellingen
tentoonstellingen
tentoonstellingen
tentoonstellingen/rondleidingen
tentoonstellingen
tentoonstellingen

Arnold Assink
Olga de Bruine
Nienke Heijes
Simone den Hoedt
Jelle de Jong Pen
Marcel Keurentjes
Wendy Kolkert
Mimi Vermeer
Charlotte van der Woude
Chris Zeeman

FINANCIËEL JAARVERSLAG

In 2019 is er op verschillende fronten gewerkt aan de toekomstplannen van het Noordelijk Scheepvaartmuseum. De kwartiermakers hebben veel werk verzet voor het Masterplan en de daarbij behorende begroting voor de verbouwing en inrichting en voor de begroting van de exploitatie.

Met de verschillende partijen is onderhandeld en zijn afspraken gemaakt over een toekomstige samenwerking en ondersteuning. De plannen worden op 25 maart 2020 in de raadsvergadering besproken. Na een drukke tijd van voorbereidingen en uitvoerende werkzaamheden zal dan duidelijk worden hoe het museum er in de toekomst uit gaat zien.

De Provincie heeft in 2018 de subsidie voor de periode 2018-2020 verhoogd met € 35.200,- per jaar. Deze verhoging is ter ondersteuning van de toekomstplannen. In 2018 is die reservering doorgeschoven naar 2019. In de staat van baten en lasten is bij de verwerking van het resultaat te zien dat de reservering in 2019 is gebruikt. Het is vooral ingezet voor voorbereidende kosten die zijn gemaakt voor de uitvoering van de toekomstplannen.

De "normale activiteiten" van het museum laten een saldo zien van € 3.676,-. Ten opzichte van de begroting over 2019 wijken vooral de personeelskosten en de collectiekosten af. De personeelskosten zijn lager dan begroot, dit heeft vooral te maken met een transitievergoeding die betaald moest worden, maar die achteraf weer terug te vorderen is bij het UWV. De kosten voor de collectie zijn een

stuk hoger dan begroot door de verhuizing van het depot van Nuis naar Leek. De verhuizing en inrichting van het nieuwe depot bracht extra kosten met zich mee.

Het uiteindelijk jaarresultaat is goed te noemen. In de loop van het jaar is steeds scherp in de gaten gehouden hoe de ontwikkelingen waren.

Het deel over de "projecten" laat een overzicht zien van de extra activiteiten die in het museum in 2019 hebben plaatsgevonden. Door de gemeente is gevraagd om een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de toekomstplannen voor een bedrag van € 15.000,-.

Onder de investeringen vallen kosten die gemaakt zijn voor de inrichting van het depot in Leek.

De bijzondere lasten betreffen afwaarderingen van oudere posten.

Uit de resultaatbestemming is op te maken dat het eigen vermogen aan het eind van 2019 is toegenomen met het bedrag van € 10.192,-.

Het Pomphuis is in 2019 in gebruik genomen als pop-up café, het terras werd druk bezocht. De onderhandelingen over de verkoop zijn doorgegaan en inmiddels, in 2020, is het Pomphuis verkocht.

Dit onder de eerder door de ledenvergadering vastgestelde voorwaarden.

Pieter Westra
waarnemend penningmeester

Inrichting van het nieuwe depot in Leek

STAAT VAN BATEN EN LASTEN OVER 2019

	Werkelijke cijfers over 2019 €	Begroting voor 2019 €	Werkelijke cijfers over 2018 €
Normale bedrijfsuitoefening			
Baten			
Subsidie gemeente Groningen	340.000	340.000	340.000
Subsidie provincie Groningen	115.000	115.000	115.000
Entreegelden, museumschip en presentaties	82.069	81.000	80.494
Verkopen en verhuur	5.869	9.500	11.002
Contributies	5.947	6.500	5.634
Overige baten	6.770	2.000	1.912
	<u>555.655</u>	<u>554.000</u>	<u>554.042</u>
Lasten			
Personeelskosten	394.066	402.200	369.556
Huisvestingskosten	79.028	77.500	65.647
Collectie- en presentatiekosten	41.654	30.700	52.143
Educatie en voorlichting	6.680	9.000	7.864
Beheerkosten	30.551	30.600	33.600
	<u>551.979</u>	<u>550.00</u>	<u>528.810</u>
Saldo baten en lasten	3.676	4.000	25.232
Projecten			
Baten			
Investeringsbijdragen	1.562	0	1.393
Specifieke donaties	0	0	50.000
	<u>1.562</u>	<u>0</u>	<u>51.393</u>
Lasten			
Investeringen	8.392	4.000	5.483
Ontwikkeling toekomstplannen	15.000	0	0
Bijzondere lasten	7.156	0	3.900
	<u>30.548</u>	<u>4.000</u>	<u>9.383</u>
Saldo baten en lasten projecten	28.986-	4.000 -	42.010
Totaal baten en lasten	<u>25.310-</u>	<u>0</u>	<u>67.242</u>
Resultaatbestemming:			
Overige reserves	10.192	0	6.747 -
Bestemmingsfondsen	302 -	0	50.217
Bestemmingsreserve	35.200 -	0	23.772
Overige reserves	25.310-	0	67.242

BALANS PER 31 DECEMBER 2019

(NA VERWERKING BESTEMMING EXPLOITATIESALDO)

ACTIVA	31-12-2019 €	31-12-2018 €
Vaste activa		
<i>Materiële vaste activa</i>		
Bedrijfsgebouwen en -terreinen	501.577	521.322
Museumschip	24.958	32.644
Overige vaste bedrijfsmiddelen	16.361	14.655
	<u>542.896</u>	<u>568.621</u>
	-----	-----
<i>Museumcollectie</i>	PM	PM
	-----	-----
Vlottende activa		
<i>Vorraden</i>	8.789	7.393
	-----	-----
<i>Vorderingen</i>		
Debiteuren	14.215	8.394
Overige vorderingen en overlopende activa	109.256	66.968
	<u>123.471</u>	<u>75.362</u>
	-----	-----
<i>Liquide middelen</i>	131.527	202.043
	-----	-----
	<u>806.683</u>	<u>853.419</u>
	-----	-----

PASSIVA	31-12-2019 €	31-12-2018 €
<i>Eigen vermogen</i>		
Overige reserves	5.211	4.981 -
Bestemmingsreserves	66.508	66.810
Bestemmingsfondsen	3.584	38.784
	<u>75.303</u>	<u>100.613</u>
<i>Toekomstfonds</i>	51.148	51.148
	-----	-----
<i>Egalisatierekening*</i>	542.896	568.621
	-----	-----
<i>Langlopende schulden</i>		
Schulden aan kredietinstellingen	45.081	45.201
	-----	-----
<i>Kortlopende schulden</i>		
Aflosverplichtingen komend verslagjaar	4.476	3.725
Crediteuren	3.786	2.449
Belastingen en premies sociale verzekeringen	14.006	9.575
Overige schulden en overlopende passiva	69.987	72.087
	<u>92.255</u>	<u>87.836</u>
	-----	-----
	<u>806.683</u>	<u>853.419</u>
	-----	-----

¹ De egalisatierekening is dat deel van het vermogen dat vast ligt in materiële vaste activa en bij realisatie ten gunste komt van de overige reserve

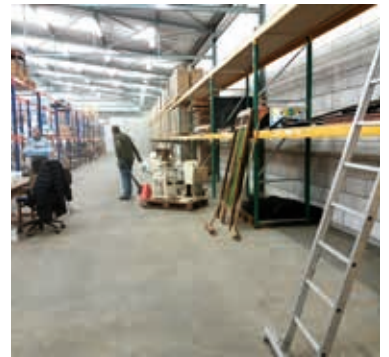
DE VERHUIZING VAN HET DEPOT

Voor de afdeling collectie stond het jaar 2019 in het teken van de verhuizing van het depot in Nuis naar een nieuwe plek in het depot van het Rijtuigmuseum in Nienoord.

Voorafgaand aan de daadwerkelijke verhuizing moesten eerst alle objecten die in de grote hal in Nuis lagen, geïnventariseerd worden aan de hand van ons registratiesysteem. Niet-museale, waaronder overtollige, onbruikbare of boventallige objecten konden daarna worden overgedragen aan collega-musea en museaal niet bruikbare scheepsonderdelen kregen een nieuwe bestemming op de historische schepen

van de LVBHB. De afstoting vond plaats aan de hand van de Leidraad Afstoting Museale Objecten (LAMO).

De verhuizing zelf begon eind 2019 met een enthousiast team collectiemedewerkers die er veel tijd in staken. Een groot deel van de depotcollectie kreeg daarna een plek in het depot in Nienoord waar het museum drie ruimtes in gebruik heeft. Een klein deel van het depot Nuis blijft in gebruik bij het museum. In dat deel worden hoofdzakelijk scheepsmodellen opgeslagen.

GRONINGER SCHEPEN IN DE HAVEN VAN FIGUEIRA DA FOZ

Foto door Pereira Monteiro, 1912

Afgelopen jaar kreeg het museum een fraaie oude foto geschonken van een buitenlandse haven met verschillende schepen.

Het betreft een foto van de oude haven van Figueira da Foz in Portugal, genomen ergens tussen februari en mei 1912 in oostelijke richting vanuit een hoog standpunt bij de haven. De fotograaf, Pereira Monteiro, die zijn atelier had in het kleine winkelstraatje Rua Cândido dos Reis aan de noordzijde van de haven, heeft moeite gedaan een fraaie overzichtsfoto te maken van de haven. De foto is vanuit een hoog standpunt genomen met de zee in de rug van de fotograaf. Er was op die plek voor zover viel na te gaan geen toren, vuurtoren of een andere hoge positie van waar deze foto genomen kan zijn. Misschien bediende de fotograaf zich van een luchtballon?¹

De foto is ook in andere opzichten bijzonder.

Wat als eerst opvalt zijn de verschillende schepen in de haven. Er liggen vooral

twee- en driemastschoeners afgemeerd en enkele plaatselijke vissersschepen en stoomsleepboten.

Wanneer de foto wordt vergroot zijn de namen van de zes schoeners te lezen op de scheepsvlaggen of op een enkele achtersteven.

Het blijken allemaal schepen te zijn van kapitein-eigenaars uit Groningen.

Vooraan van links naar rechts liggen naast het havenhoofd de driemastschoener *Pacific* van Meerten Hindriks en daarnaast de driemastschoener *Nelly* van Jan Kruize, beide uit stad Groningen. Daarnaast ligt een onbekend plaatselijk vaartuig.

Naast het andere havenhoofd verder naar achteren liggen van links naar rechts de tweemastschoener *Berendina* van Nicolaas Harm Wijnstok uit Groningen, de driemastschoener *Heika Harmanna* van Jan Houwerzijl uit Delfzijl en de tweemastschoener *Vriendschap* van Lambertus Boerma uit Groningen. Vervolgens twee plaatselijke stoomsleepers.

Groninger schepen in de haven van Figueira da Foz, Portugal, foto door Pereira Monteiro, 1912, collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum

Aan de buitenkant van het havenhoofd ligt de tweemastschoener *Leentje* van Frederik Koopman uit Groningen afgemeerd. Het lijkt alsof de haven van Figueira da Foz veel bezocht werd door Groninger schepen. Wat er door de Groningers naar of van Portugal vervoerd werd is niet precies bekend maar het zullen Noord-Europese producten zijn geweest zoals gerst en steenkool. Dat er in 1912 zes Groningse schoeners tegelijk in de haven lagen is toch wel opmerkelijk.

Een bericht uit De Telegraaf van 7 april 1912 betreffende de *Heike Harmanna* geeft misschien een aanwijzing waarom de schepen hier lagen. "Delfzijl, 6 April. Volgens ontvangen mededeeling vertrok den 1en April het alhier thuisbehorende driemast-motor-schoenerschip *Heika Harmanna*, kapitein J. Houwerzijl van Figueira (Portugal) naar Engeland. Het schip moest in genoemde plaats ruim twee maanden wachten wegens te weinig water op de baar (*zandbank voor een riviermonding, aut.*), waardoor het niet kon vertrekken."²

Dan de afbeelding van de haven zelf. De haven is vrij rechthoekig van vorm met twee havenhoofden en een centraal gelegen aanlegpier. Rechts de rivier de Mondego met verderop de oude brug naar de zuidoever van de rivier. De huidige Edgar Cardozo brug werd gebouwd tussen 1978 en 1982. Het straatbeeld is rustig met een paar mensen en enkele paarden- of ezelskarren. Het grote gebouw achter de schepen met de arcade is het gemeentehuis van Figueira de Foz. Dit gebouw bestaat nog steeds en heeft altijd dezelfde functie gehouden. Het gebouw links ervan is nu een restaurant. Het voorste gedeelte is echter gesloopt. Het hele havengebied is sinds de foto uit 1912 enorm veranderd. Zo is de haven deels gedempt en in de richting van de rivier verplaatst. Waar op de foto de schepen te zien zijn liggen nu wegen, voetpaden, parkeerplaatsen en plantsoenen.

Hedendaags gezicht op het stadhuis en de voormalige haven van Figueira de Foz.

Bron: www.googlemaps.nl

De foto is voor het museum een mooie aanwinst. Het vertelt het verhaal van Groninger kapiteins die met hun schoeners hun geld verdienden langs de kusten van West-Europa. Het jaar 1912 markeert ook een hoogtepunt in de bouw van stalen zeeschepen op de Groninger werven. De jaren daarna en vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen Nederland neutraal was, werden er met de bouw en de vaart van dit soort schepen grote winsten door de Groningers behaald.

De foto is ook in een ander opzicht bijzonder. Het geeft een beeld van Groninger schepen in een buitenlandse haven. Het is een bevroren moment tijdens een reis en tussen bestemmingen. Het is daarmee ook een foto van een soort waarvan er maar weinig bewaard zijn gebleven.

Wicher Kerkmeijer

Noten:

1. Gaspar Felix Tournachon (pseudoniem Felix Nadar) maakte in 1868 al luchtfoto's van Parijs vanuit een luchtballon.
2. www.marhistdata.nl, kroniek *Heika Harmanna*, artikel uit De Telegraaf van 7 april 1912. De *Heika Harmanna* lag al vanaf 13 januari in Figueira. Het Rotterdamsch Nieuwsblad van 16-01-1912 meldde: 'Londen, 13 Jan. Volgens telegram uit Figueira is de aldaar van Shields aangekomen Nederlandsche motorschoener *Heika Harmanna*, kapt. Houwerzijl, op drift geraakt en heeft het schip eenige uren aan den grond gezeten. De lading is beschadigd.'

NOORSE TINER EN HINDELOOPER BUTTEN: EEN GEWONE OPBERGDOOS OF EEN STUKJE VOLKSKUNST

In Nederland heten ze butten, maar in Scandinavië staan ze bekend onder verscheidene namen: 'tejner' in Denemarken, 'tiner' in Noorwegen, 'svepaskar' of 'sponesker' in Zweden. Het Noordelijk Scheepvaartmuseum bezit enkele van deze curieuze ovaalvormige doosjes. Ze komen voor in verschillende gedaantes: groot of klein, beschilderd of onbeschilderd, bewerkt met houtsnijwerk of gebrand, ovaal of zelfs rond. Wat zijn deze doosjes eigenlijk en waar komen ze vandaan?

Volgens het Van Dale Etymologisch woordenboek is een butte het volgende: "botte, buut [mand] {botte, but(te), bud [draagkorf, koffer].¹ Butten zijn spanen dozen die gebruikt worden als reiskoffer, waarin kleding of eten wordt opgeborgen. Afhankelijk van de grootte worden ze gebruikt als broodtrommel, naaidoos of kledingkoffer. Butten worden ook gebruikt voor het bewaren van textiel of visserstuig. Er bestaan ook miniatuurtjes van butten, maar deze zijn puur voor de sier. Nederlandse zeelieden die naar de Oostzee voeren, kochten of kregen butten om te gebruiken als reiskoffer en namen deze mee naar huis als souvenir.

Men kan butten aantreffen in heel Europa. In Scandinavië komen veel butten voor, maar ook in andere landen die rond de Oostzee liggen, tref je butten.² Zelfs in het Verenigd Koninkrijk kunnen we ze vinden. In de Shetlandeilanden heten ze 'Norwa Bøst'.³ In Nederland waren butten vooral populair in de gebieden rond de voormalige Zuiderzee.⁴ Het is dan ook niet verrassend dat er in deze gebieden nog zoveel butten te vinden zijn. In Noorwegen en Zweden worden butten nog steeds gebruikt waarvoor ze oorspronkelijk bedoeld waren, zoals het opbergen van textiel. In de 18de eeuw bezat elk huishouden wel een butte. Bovendien zijn veel butten in volkenkundige musea opgenomen.

De oudste butten: Osebergschip en Gokstadschip

De oudste 'butten' die zijn opgegraven, stammen uit de tijd van de Vikingen. In het Noorse dorpje Oseberg werd in een grafheuvel een Vikingschip gevonden dat allerlei gebruiksvoorwerpen bevatte. Het schip

werd in 1903 gevonden door een Noorse boer in een grafheuvel die op zijn land lag. Enkele delen van het Vikingschip dateren uit 800 na Christus, uit de tijd van de Vikingen. Mogelijk is het schip nog ouder. Aan boord van het grafschip werden spanen dozen gevonden die qua vorm en techniek lijken op de Noorse butten van de 18de en 19de eeuw.⁵ Deze 'butten' bestaan uit verticale planken gebogen in een ronde vorm. Een kopje dat ook in het schip werd gevonden, is gemaakt met dezelfde svep-techniek⁶ van dunne repen berkenhout.

'Tiner' uit het Osebergschip met verticale staven die de deksel op zijn plaats houden, Kulturhistorisk museum Oslo

Een ander schip dat 'butten' bevatte is het Gokstadschip.⁷ Dit schip werd in 1880 gevonden in een Noors fjord in een grafheuvel van zeeklei. Het grafschip wordt gedateerd op het einde van de 9de eeuw. Beide schepen zijn gevonden in de Noorse provincie Vestfold in het zuiden van Noorwegen. De butten die in de grafschepen gevonden zijn, zijn versierd met houtsnijwerk en geometrische patronen. Dierenbandornamentiek zijn veel voorkomende versieringen op butten.⁸

Oostzeevaart en Sonttolregisters

De Nederlandse zeelieden die aan de Oostzeevaart deelnamen, brachten butten mee naar huis als souvenir. De butten werden door zeelieden gebruikt als reiskoffer voor hun bezittingen. Er is veel bekend over de Oostzeevaart. Schippers moesten namelijk bij het passeren van de Sont tol betalen. In de Sonttolregisters staat geregistreerd waarvandaan de schepen kwamen, die de Sont passeerden, en waar ze naartoe gingen.⁹

Aan de hand van deze registers is ontdekt dat ongeveer de helft van alle schippers die langs de Sont voeren, uit Nederland kwam. Het grootste aandeel hiervan kwam tussen 1730-1765 van het Friese vasteland.¹⁰ Plaatsen waar veel Friese schippers vandaan kwamen die de Oostzeevaartreis maakten, waren: Dokkum, Heerenveen, Hindeloopen, Lemmer, Makkum, Stavoren, Workum, Woudsend, maar ook de Amelandse schippers voeren vaak naar de Oostzee. Aan het einde van de 18de eeuw nam het aantal Groningse schippers toe en hadden zij het grootste aandeel in de Oostzeevaart.

Butten in de collectie van het Noordelijk Scheepvaartmuseum

Het Noordelijk Scheepvaartmuseum heeft zeven butten in haar bezit, allen tentoongesteld in zaal 6, waarvan ik er één uitlicht. Deze butte is beschilderd met traditionele Noorse motieven. Er staat de tekst 'For Gjæteren, til Sæteren' op. Het is waarschijnlijk een geschenk geweest, want de betekenis van de tekst is namelijk het volgende: 'Voor de Herder, Van de Boerderij'. Dit exemplaar is niet helemaal ovaal. De deksel van de butte wordt op de plaats gehouden

door vering van de korte ronde zijden om te voorkomen dat de butte omvalt door slingering van het schip.

Sveiping

Sinds de Vikingtijd worden er al butten gemaakt. Vandaag de dag worden butten met dezelfde techniek gemaakt. Deze techniek wordt de 'svep-techniek' genoemd. Het maken van butten wordt beschouwd als huisnijverheid. Butten werden thuis met de hand gemaakt in boerengemeenschappen. Pas aan het einde van de 19de eeuw werden butten en andere huisnijverheidsproducten industrieel geproduceerd, omdat toeristen deze typische Noorse spullen kochten en meenamen als souvenir.¹¹

In het Noors wordt het buigen van stukken hout door middel van vocht en hitte 'sveiping' genoemd. Dunne repen hout worden bevochtigd en verwarmd. Vervolgens worden deze repen rondom een ovale of een ronde vorm gebogen. Wanneer het hout is opgedroogd, heeft het de specifieke ovale vorm van een butte. Het overlappende gedeelte van het hout wordt vastgenaaid of er worden

Noorse butte met tekst 'For Gjæteren, til Sæteren', 19e eeuw, collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum

Noorse butte, groen geverfd, met ingekerfde inscriptie 'MEJM' op de bovenzijde. Afkomstig van de familie Menkema-Adams uit Oude Pekela, ca. 1820, collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum

Blankhouten Noorse butte, collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum

pennen ingestoken om het te bevestigen. De naden worden vaak decoratief versierd. Butten worden veelal gemaakt van berkenhout. Vuren- of grenenhout wordt soms gebruikt voor de vervaardiging van bodem en deksel of de hele butte.¹²

Hindelooper butte uit de 18e eeuw, beschilderd met vogels en acanthusranken, Zuiderzeemuseum

Volksschilderkunst in Noorwegen en Hindeloopen

In Noorwegen is er een grote traditie van het maken en beschilderen van butten, meubelstukken, muren en plafonds. Ook in Nederland zijn deze butten opgenomen in de volkskunst. In de 17de en 18de eeuw bloeide de volksschilderkunst in Europa. In Noorwegen heet deze volksschilderkunst 'rosemåling'. Dit betekent letterlijk 'bloemenschilderen' en wordt ook wel geïnterpreteerd als het schilderen met roosmotieven. Deze schilderijstijl is zeer uitvoerig en bestaat uit het schilderen van acanthusranken, landschappen, bijbelse verhalen, portretten, dieren, bloemen en vruchten. Het beschilderen van meubels en gebruiksvoorwerpen was een teken van rijkdom. Hindeloopen was in de 16de en 17de eeuw tot een handelscentrum uitgegroeid en was zeer rijk geworden door houthandel met Noorwegen. Net als in Noorwegen werden in Hindeloopen de interieurs van huizen beschilderd.¹³

Sommige butten worden gebrand, andere worden versierd met houtsnijwerk. Maar een groot aantal is beschilderd. In Nederland en in Noorwegen bestaan veel verschillende stijlen. Elk gebied heeft haar eigen lokale stijl. Het volksschilderen werd tijdens haar hoogtijdagen uitgevoerd door professionele schilders. Vanaf de 18de eeuw tot en met het einde van de 19de eeuw schilderden ook ongeschoolde schilders in deze schilderijstijl. Het is opmerkelijk dat er een grote overeenkomst is tussen het Noorse rosemåling, in het bijzonder de volksschilderkunst uit Telemark, en de Hindelooper

Ronde Noorse tine met rosemåling, gebruikt voor het bewaren van stof, Telemark Museum

Noorse butte, 19e eeuw, collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum

volksschilderkunst. Veelvoorkomende elementen in de Hindeloper schilderkunst zijn: acanthusranken, papaverbollen, vogels, rozen en tulpen. De Hindeloper kleuren zijn rood, wit, groen en blauw. Deze motieven en kleuren komen ook voor in de Telemarker volksschilderkunst met uitzondering van de papaverbollen en vogels. Vooral de acanthusrank is een aanduiding dat deze schilderstijlen elkaar mogelijk hebben

beïnvloed, want in beide gebieden worden deze ranken veelvuldig gebruikt.

De verschillen tussen deze schilderstijlen zijn dat de Hindeloper bloemen naturalistischer en de Telemarker bloemen stilistischer zijn geschilderd. Men weet niet in welke richting de schilderstijlen elkaar beïnvloed hebben. Wel is bekend dat Nederlandse schilders in Noorwegen werkzaam waren in de 17de eeuw en dat Nederlandse meubels, maar ook spanen dozen geïmporteerd werden naar Noorwegen. Men denkt dat Nederlandse zeelieden die konden schilderen, inspiratie opdeden in Noorwegen waar ze beschilderde huizen en meubels zagen. Terug in Nederland zouden ze dit verwerken in de plaatselijke schilderstijl.^{14 15}

In ieder geval is de toekomst van de butte verzekerd. De svep-techniek wordt vandaag de dag nog steeds gebruikt. En kunstenaars produceren nieuwe volksschilderkunst door het beschilderen van butten. Ondertussen kunnen wij deze butten aanschouwen in het museum.

Charlotte Oosterhof

Noten:

1. P.A.F. van Veen en N. van der Sijs, *Van Dale Etymologisch woordenboek: De herkomst van onze woorden* (Utrecht: Van Dale Lexicografie, 1997).
2. John Granlund, "Ett Stycke Folkkonst från 1500-talet," in *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok 1937*, reds. Andreas Lindblom, Gösta Berg & Sigfrid Svensson (Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, 1937), 101.
3. S. Steenbeek, *Schipperen in Friesland: De ontwikkeling van maritieme schippersgemeenschappen in Friesland in de vroegmoderne tijd* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2017), 54, [https://www.rug.nl/research/portal/nl/publications/schipperen-in-friesland\(cc3b64fd-ae8b-41fd-8b1e-c801e4860104\).html](https://www.rug.nl/research/portal/nl/publications/schipperen-in-friesland(cc3b64fd-ae8b-41fd-8b1e-c801e4860104).html).
4. G.R. Kruissink, "Over de Afkomst van de Hindeloper Butten," in *Het Peperhuis jaarboek 2012*, 30.
5. Silke Reeploeg, "Reading Material Culture in the North Atlantic: Traditional Wooden Boxes as Intercultural Objects," *Journal of the North Atlantic* no. 4, (2013): 57, https://www.academia.edu/4698791/Reading_Material_Culture_in_the_North_Atlantic_Traditional_Wooden_Boxes_as_Intercultural_Objects.
6. Anja Wrede, "Svepaskar," Norbottens museum, februari 2008, <http://norbottensmuseum.se/arkiv-samlingar/foeremaalssamlingar/ur-samlingarna/foeremaal-2008/februari-svepaskar.aspx>.
7. Helena Åberg, Att utforska historisk slöjdekunskap genom klyvning och sveptechnik: Ett exempel på forskning i hantverk (scriptie, Göteborgs Universitet, Göteborg, 2008), 24, https://gupea.uu.se/bitstream/2077/19100/1/gupea_2077_19100_1.pdf.
8. Granlund, *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok 1937*, 110.
9. Steenbeek, "Reading Material Culture in the North Atlantic," 25.
10. Steenbeek, "Reading Material Culture in the North Atlantic," 29.
11. Olav Schreurs, "Nederlandse invloed op noors volksschilderen," Welkom bij de site van het noorse volksschilderen, 2006, <https://folk.uio.no/schreurs/Rosemaling/hist2-nl.html>.
12. Anja Wrede, "Svepaskar."
13. Olav Schreurs, "Nederlandse invloed op noors volksschilderen."
14. Olav Schreurs, "Nederlandse invloed op noors volksschilderen."
15. G.R. Kruissink, "Hindeloper Butten en Noorse Tejner," *Uit het Peperhuis* no. 3, (okt 1969): 105.

DE GEROMANTISEERDE STADS- EN ZEEGEZICHTEN VAN ALBERT JURARDUS VAN PROOIJEN

Inleiding

De stad Groningen is een echte kunststad, waarin kunstenaars en kunststromingen groot zijn geworden. Kunstenaars als Jozef Israëls en Taco Mesdag hebben de beeldende kunst in Groningen in belangrijke mate bepaald. Ook kunstenaars van de Groninger Kunstkring De Ploeg als Hendrik Nicolaas Werkman en Johan Dijkstra hebben hierin een belangrijke rol gespeeld. De meest kunstenaars uit de stad zijn opgeleid aan Academie Minerva, die in 1798 werd opgericht als Academie van Tekening-, Bouw- en Zeevaartkunde.¹ Een kunstenaar die ook een opleiding aan Minerva heeft genoten en waarvan twee werken hangen in het Noordelijk Scheepvaartmuseum is A.J. van Prooijen, de kunstenaar van stadsgezichten, landschappen en riviergezichten.

Albert Jurardus van Prooijen

Op 7 september 1834 werd Albert Jurardus van Prooijen geboren in de stad Groningen als zoon van Johannes van Prooijen en Ebeldina Jacoba Smit. Zijn vader was verwer² en glazenmaker en had een bedrijf aan de Lage der A. De familie Van Prooijen was een artistieke familie. In de archieven van de Academie Minerva worden diverse leden van de familie genoemd als leerling, zo ook Albert.³ Naast zijn studie aan de Academie, waar Albert avondlessen volgde, bleef hij werkzaam in het bedrijf van zijn vader. Er is zelfs bekend dat hij op een gegeven moment vrijstelling van lessen moest vragen van de Academie, 'wegens veelvuldige bezigheden'.⁴

De lessen op de Minerva werden verzorgd door onder andere Jan Ensing (1797-1867) die tekenles gaf. Met zijn tekenkunst won Albert al gauw diverse schoolprijzen en kreeg hij in 1853 de Grote Koninklijke Medaille voor Schilderkunst. Zes jaar later won hij de prijsvraag van Pictura met zijn schilderij *Landelijke Eenvoudigheid*. Pictura, ook wel het Kunstlievend Genootschap Pictura genoemd, werd in 1832 opgericht en is een van de oudste genootschappen 'ter bevordering der kunsten' in Nederland. In de 19e eeuw begon het genootschap verschillende activiteiten te ontwikkelen als schilderwedstrijden voor kunstenaars en kunstbeschouwingen.⁵ Al eerder was Albert in aanraking gekomen met Pictura,

voor de tentoonstelling van 1856 van het Genootschap leverde hij de twee schilderijen *Een dorpsgezicht en Rust na de arbeid* en in 1858 het werk *De twee zwervelingen*. De huidige verblijfplaats van deze schilderijen is onbekend.

A.J. van Prooijen, *Groene Weeshuis (voormalig Jacobijner klooster), Oude Ebbingestraat oostzijde; interieur, gewelfde gang met houten trap, 1858, aquarel, collectie Groningen Museum*

De stadsgezichten van Groningen

Van Prooijen bleef belangrijk voor Pictura, dat in 1857 met een nieuwe opdracht kwam voor de schilder: een reeks aquarellen schilderen van het gebouw van het Groene Weeshuis, dat gevestigd was in het voormalige Jacobijnenklooster aan de Oude Ebbingestraat en op het punt stond om afgebroken te worden.

In 1594 werd dit gebouw voor een klein aantal weeskinderen ingericht en stond bekend onder de naam Armen Kinderhuis of Groene Weeshuis, omdat de kinderen die hier verzorgd werden een groen bovenkleed droegen. In de loop van de 19e eeuw toonde het weeshuisgebouw steeds meer gebreken

en in 1858 besloot men dan ook om over te gaan tot afbraak en totale nieuwbouw. In deze periode werden de kinderen ondergebracht in het gebouw van Minerva aan de Oude Kijk in 't Jatstraat 4.⁶ Aan de schilder de vraag om het gebouw zowel van binnen als van buiten te schilderen, wat resulteerde in zeven werken waarin het klooster werd afgebeeld.

In 1860 werden opnieuw schilderijen van Van Prooijen geleverd voor de tentoonstelling van *Pictura*, allen stadsgezichten van Groningen. Deze werken werden zeer goed ontvangen. Een van hen, hoogstwaarschijnlijk *Gezicht op het voormalig Klein Poortje*⁷, werd gekocht door de kunstenaar Taco Mesdag. Ook in de krant werd het succes van de stadsgezichten gemeld. Een recensie van de Provinciale Groningen Courant omschreef de schilder als een 'veelbelovenden jeugdigen kunstenaar die veel aanmoediging verdient'.⁸

De succesvolle stadsgezichten leidde Albert via een omweg tot een volgende opdracht. In 1860 wilden de boekhandelaren A.L. Scholtens (boekverkoper aan de Grote Markt⁹) en H.R. Roelfsema (boekverkoper in de Oude Boteringestraat¹⁰) 12 litho's van stadsgezichten uitgeven in een 'Album der stad Groningen'. De Haagse kunstenaar Carel C. Last kreeg van de boekhandelaren de opdracht om 12 aquarellen te schilderen en daarna hiervan litho's te vervaardigen. De aquarellen waren door Last gemaakt maar niet naar tevredenheid van de opdrachtgevers waardoor de productie voor het album gestopt werd. In 1861, een jaar later, wilden Scholtens en Roelfsema opnieuw een album uitgeven, deze keer gemaakt door Van Prooijen.¹¹ Deze reeks werd wel goed ontvangen. Uiteindelijk zijn er 14 stadsgezichten verschenen, omdat twee platen van Last alsnog werden toegevoegd. Tevens was Last bij alle 14 platen verantwoordelijk geweest voor lithografie, en had dus ook de aquarellen van Van Prooijen op steen overgebracht.¹² Dit resulteerde in het feit dat de naam Van Prooijen niet op het album staat, maar Last als lithograaf. Erg slordig van de opdrachtgevers, die het omslag gebruikten dat al klaar was, maar met de verkeerde naam er op. Gelukkig zijn alle stukken in de aquarellenreeks voorzien van de signatuur van Van Prooijen!¹³

Een geromantiseerde werkelijkheid

Een van de werken van Van Prooijen die in het museum hangt is de *Geladen hektjalk met op de achtergrond het 'Kleine Poortje' te Groningen*. Het werk is een aquarel geschilderd in de tweede helft van de 19^e eeuw. Rechtsonder is het schilderij gesigneerd en het betreft een klein liggend formaat van 25x20 centimeter.

A.J. van Prooijen, *Geladen hektjalk met op de achtergrond het 'Kleine Poortje' te Groningen*, 2e helft 19e eeuw, aquarel, collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum

Het stadsgezicht laat, zoals de titel al doet vermoeden, een geladen hektjalk zien. Dit schip dankt zijn naam aan het boeisel dat zich achter splitst en waarvan een deel achter hoog oploopt. Dit vormt een driehoekig gat voor de helmstok. Het hek wordt aan de bovenkant afgesloten met een houten rondgebogen plank, vandaar dat de tjalk de naam hektjalk heeft gekregen.¹⁴ Deze staat centraal in het beeld van de aquarel door het gebruik van een driehoek compositie. Dieper in beeld worden twee andere schepen weergegeven. Daarnaast wordt de focus gericht op het Poortershuisje, mede door gebruik van het licht-donker contrast en de diagonale lijnen in het werk. Achter het Poortershuisje ligt het 'Kleine Poortje,' een voetgangerspoort gebouwd in 1623. Oorspronkelijk diende het poortje als een sortie, maar werd in 1653 een voetbrug en in 1875 afgebroken. Over het algemeen laat de *Geladen hektjalk met op de achtergrond het 'Kleine Poortje' te Groningen* een idyllisch stukje Groningen zien, een weergave kenmerkend voor de Romantiek, waarin veel onderwerpen op schilderijen

geësthetiseerd werden. In dit schilderij is de stroming terug te zien in onder andere het gebruik van voornamelijk pastelkleuren, een overkoepelende lichtbron en een fijne toets.

Naast dit schilderij hangt een ander werk van Van Prooijen in het museum: *Beladen Hektjalk onder zeil op meer*. Ook dit werk is een aquarel, geschilderd in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het signatuur van Van Prooijen staat rechtsonder en het schilderij betreft een liggend formaat, groter dan vorig schilderij, met een afmeting van 62,5x43 centimeter. Tevens heeft dit schilderij ook een driehoekscompositie, waarbij de hektjalk het centrale punt is. Waar het afgebeelde landschap zich bevindt is onduidelijk, maar het is zeker Nederland, met de weergave van een molen links in het schilderij en de Nederlandse vlag op het centrale schip. Kenmerkend aan het werk van Van Prooijen is het standpunt dat hij inneemt. In veel van zijn werken is het standpunt dichtbij het object op ooghoogte, soms iets meer in kikkerperspectief, wat bij dit schilderij het geval is.

Het schilderij verschilt op veel punten met het schilderij van het Kleine Poortje. De kleuren zijn helder en meer dekkend, mede door het gebruik van een strakkere toets. Daarnaast is ook in dit schilderij een licht-donker contrast, maar veel sterker, de hektjalk valt bijna compleet in de schaduw en de molen is meer

A.J. van Prooijen, *Beladen hektjalk onder zeil op meer*, 2e helft 19e eeuw, collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum

verlicht, de plek waar de lichtbron vandaan komt. Ondanks de verschillen geeft ook dit werk een geromantiseerd beeld van de werkelijkheid weer, een ongerepte natuur met boten die rustig wegvaren. Daarnaast is het feit dat de schilder Nederlandse elementen in het schilderij verwerkt typisch voor de Romantiek waarin het afbeelden van het nationalisme steeds belangrijker werd.

Zwaar leven in de hoofdstad

Eind 1864 ging de kunstenaar lesgeven aan de Academie Minerva en verving hoofdonderwijzer J.H. Egenberger. Hij deed dit slechts een jaar en kwam voor andere vacatures van de kunstacademie niet in aanmerking. Er gaan hier verschillende geruchten over. Vanaf 1860 exposeerde Van Prooijen voor *Pictura* veel landschappen en stadsgezichten van Gelderse en Overijsselse steden. Het zou kunnen zijn dat zijn uitstap naar andere provincies de reden is geweest voor het eenjarige lesgeven.¹⁵ Een ander gerucht, afkomstig vanuit de Academie Minerva door docent F. Bach, luidt dat Van Prooijen een alcoholprobleem had en hierdoor niet goed kon functioneren als docent. In 1886 trouwde hij met Hinderkien Kruijer en zij verhuisden met hun zoon naar Amsterdam. Het schijnt dat zijn leven in de hoofdstad niet makkelijk is geweest. De geestelijke gezondheid van zijn vrouw was niet goed, wellicht een reden voor zijn eigen drankprobleem. Daarnaast kreeg zijn

verdere carrière als kunstenaar in Amsterdam geen gevolg. Toch bleef hij schilderen en dan voornamelijk Hollandse landschappen met als zeer geliefd thema: koeien bij het water. Dit typische Hollandse onderwerp was bij meerdere 19e-eeuwse kunstenaars populair in navolging van de grote meesters uit de 17e eeuw. Tevens schilderde hij regelmatig genretafereeltjes, met name uit het landleven.

De rest van zijn leven bleef Albert Jurardus van Prooijen in Amsterdam wonen en werken. Op 31 oktober 1898 overleed hij daar op 64-jarige leeftijd.

Mauri Wielkens

Noten

1. Van Dijk, Francis. *Leraren van de Academie Minerva* (Stichting Behoud Beeldende Kunsten Groningen, 1998), 9.
2. In het bevolkingsregister op www.allegroningers.nl wordt dit beroep gemeld bij vader Van Prooijen. Een verwer was een ambachtsman werkzaam in de textielindustrie. Daarnaast kon een verwer een ambachtsman zijn die bouwwerken met verf bestrijkt. <http://www.beroepenvantoen.nl/Oude-beroepen-V.html>
3. Van Dijk, Francis. *Leraren van de Academie Minerva*, 16.
4. Van Harten-Boers, Henny. *Albert Jurardus van Prooijen, Stadgezichten, landschappen en zeegezichten*. (Stichting Fraeylemaborg Slochteren, 1997)
5. Van der Veen, Dirk. "Kunstlievend Genootschap Pictura, sinds 1832." <https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/kunstlievend-genootschap-pictura-sinds-1832> (geraadpleegd op 07-04-2020).
6. Groninger Archieven, Archief 1457 Groene Weeshuis, Inleiding, 1. Historisch overzicht, 1.1. Het weeshuis. https://www.groningerarchieven.nl/archieven?mivast=5&mizig=210&miadt=5&micode=1457&milang=nl&mizk_alle=groene%20weeshuis&miview=inv2#inv3t1 (geraadpleegd op 07-04-2020).
7. Van Harten-Boers, Henny. *Albert Jurardus van Prooijen, Stadgezichten, landschappen en zeegezichten*
8. Ibidem.
9. Van der Laan, Harry. *Het Groninger boekbedrijf: drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw*. (Uitgeverij Van Gorcum, 2005), 206.
10. Ibidem.
11. Hofman, Beno. "Optreden van 19e-eeuwse kunstschilder A.J. van Prooijen." <http://benohofman.nl/theater/optreden-van-19e-eeuwse-kunstschilder-a.j.-van-prooijen> (geraadpleegd op 07-04-2020).
12. Van Harten-Boers, Henny. *Albert Jurardus van Prooijen, Stadgezichten, landschappen en zeegezichten*.
13. Ibidem.
14. "Heltjalk, Statietjalk." <https://www.debinnenvaart.nl/binnenvaarttaal/index.php?woord=h> (geraadpleegd op 07-04-2020).
15. Ibidem.

Bibliografie

Literatuur

- Francis van Dijk. *Leraren van de Academie Minerva*. Stichting Behoud Beeldende Kunsten Groningen, 1998.
- Henny van Harten-Boers. *Albert Jurardus van Prooijen, Stadgezichten, landschappen en zeegezichten*. Stichting Fraeylemaborg Slochteren, 1997.
- Harry van der Laan. *Het Groninger boekbedrijf: drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw*. Uitgeverij Van Gorcum, 2005.

Websites

- Beno Hofman. "Optreden van 19e-eeuwse kunstschilder A.J. van Prooijen." <http://benohofman.nl/theater/optreden-van-19e-eeuwse-kunstschilder-a.j.-van-prooijen>
- Dirk Van der Veen. "Kunstlievend Genootschap Pictura, sinds 1832." <https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/kunstlievend-genootschap-pictura-sinds-1832>
- www.allegroningers.nl
- <http://www.beroepenvantoen.nl/Oude-beroepen-V.html>
- Groninger Archieven, Archief 1457 Groene Weeshuis, Inleiding, 1. Historisch overzicht, 1.1. Het weeshuis. https://www.groningerarchieven.nl/archieven?mivast=5&mizig=210&miadt=5&micode=1457&milang=nl&mizk_alle=groene%20weeshuis&miview=inv2#inv3t1
- "Heltjalk, Statietjalk." <https://www.debinnenvaart.nl/binnenvaarttaal/index.php?woord=h>

IJSLANDS SPAATKRISTAL: ZONNESTEEN VAN DE VIKINGEN

In maart 2013 kwam bij een maritieme opgraving van een Brits schip een bijzondere vondst aan het licht. Het schip werd aangetroffen voor de kust van het Britse Kanaaleiland Alderney en was daar in 1592 vergaan. In het wrak van dit schip werd de zogenaamde zonnesteen aangetroffen, een kristal dat door zeevaarders werd gebruikt om de positie van de zon te bepalen.¹ Deze vondst is van grote waarde omdat deze tot daarvoor alleen bekend was uit Vikinglegendes. Twee stukjes van deze opmerkelijke kristalsoort zijn te bewonderen in een vitrine in de eerste zaal van het Noordelijk Scheepvaartmuseum.

Wat is het?

Eeuwenlang was het kristal alleen bekend onder de naam zonnesteen, uiteraard een duidelijke verwijzing naar de functie van de steen. Tegenwoordig weet men dat het om IJslands spaatkristal gaat. Dit mineraal wordt ook wel dubbelspaat genoemd. Deze benaming wordt ontleend aan de dubbele lichtbreking van het kristal; dit houdt in dat je dubbel ziet wanneer je er doorheen kijkt (figuur 1b).

Het kristal is gemakkelijk van andere mineralen te onderscheiden. Het uiterlijk is te vergelijken met een ijsblokje: helder, ongekleurd en doorzichtig (figuur 1a). Dubbelspaat bestaat uit het mineraal calciet, dit is wellicht beter bekend onder de naam kalkspaat en is het mineraal waar kalksteen uit bestaat. Kalksteen vormt het grootste gedeelte van de vaste gesteenten van het aardoppervlak in Nederland. Een algemeen bekende vorm van kalksteen is het metamorf gesteente marmer.² Er zijn verschillende aspecten die calciet,

Figuur 1 a & b: IJslands spaatkristal
A: foto van IJslands spaatkristal welke de opmerkelijke slijping laat zien: schuine kubussen.
B: foto van IJslands spaatkristal die de naam 'dubbelspaat' toelicht: dubbele lichtbreking. Figuur 1a en 1b zijn foto's gemaakt door de auteur.

Spaatkristal, collectie Noordelijk Scheepvaartmuseum

met name IJslands spaatkristal, bijzonder maken waardoor het zich onderscheidt van andere mineralen. Het dubbelspaat heeft een hoge helderheid, te vergelijken met dat van glas. Deze helderheid is een belangrijke factor wanneer het mineraal gebruikt wordt om doorheen te kijken en wijst tevens op de hoge zuiverheid van het calciet. In de meest zuivere vorm is de calciet kleurloos, helder en doorzichtig, maar door onzuiverheden kan de kleur variëren en het kristal vertroebelen. Deze onzuivere en eventueel troebele mineralen zouden niet gebruikt zijn als zonnesteen. Andere mineralen met dezelfde dubbelbreking zouden tevens ongeschikt zijn door het gebrek aan helderheid. Naast de dubbelbreking van het licht en de helderheid is ook de wijze waarop het mineraal slijpt opmerkelijk. Dit werd voor het eerst ontdekt door de Fransman René Just Haüy in de 18e eeuw. Hij liet per ongeluk een stuk spaatkristal in stukken vallen en ontdekte hierbij dat elk fragment, ongeacht de grootte, in dezelfde vorm was gespleten. Het grote kristal was uiteen gevallen in meerdere blokjes met het zelfde uiterlijk als het oorspronkelijke stuk. Deze ontdekking was van grote betekenis voor Haüy en vormt de grondslag van de mineralogie.³

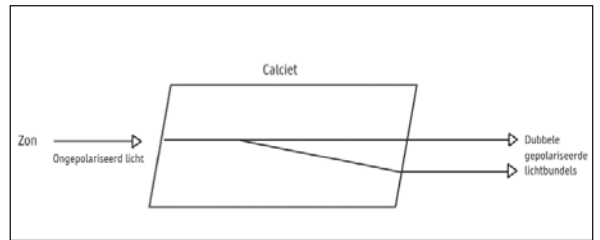
De herkomst

De benaming van het IJslands spaatkristal geeft logischerwijs een duidelijke connectie weer met de herkomst ervan. Dit eiland was voor een groot gedeelte van de geschiedenis verantwoordelijk voor de toevoer van dubbelspaat, dat allemaal afkomstig was uit één groeve. In het oosten van IJsland ligt de Helgustadir calciet groeve, afgezonderd van bewoning. De meest dichtstbijzijnde vorm van bewoning is het handels- en vissersplaatsje

Eskifjörður dat 9 kilometer ten noordwesten van de groeve ligt.⁴ Deze groeve was in bedrijf van het midden van de 17e tot de 20^e eeuw en is tegenwoordig uitgeput. In deze periode werden er enorme hoeveelheden zuiver calciet uit de groeve gehaald waardoor de benaming 'IJslands spaat' een generalistische term werd voor alle transparante spaatkristal, ongeacht de herkomst.⁵ Voor het calciet dat de Vikingen hebben gebruikt voor hun zonnesteen zou men met zekerheid kunnen vaststellen dat dit uit IJsland afkomstig is, omdat het eiland al sinds de 9^e eeuw een kolonie was van de Noorse Vikingen.⁶ Ook zouden de andere plaatsen waar het calciet tegenwoordig wordt gewonnen toentertijd niet bereikbaar en tevens onbekend zijn geweest voor de Vikingen. Tussen 1895 en 1912 werd de Helgustadir groeve heropend door een wereldwijd tekort aan het spaatkristal, dat ook in die tijd nog benodigd was voor optisch gebruik. Toen bleek dat het calciet dat in deze periode in IJsland werd gewonnen van slechtere kwaliteit was dan voorheen, werd er gezocht naar andere mogelijkheden. Locaties in onder andere Amerika (Montana, Californië, New Mexico) en Zuid-Afrika begonnen de leegte op te vullen en produceerden significante hoeveelheden calciet. Het kristal dat wordt gewonnen bij deze locaties wordt dus ook aangeduid met de term IJslands spaatkristal. Voor zover bekend zijn deze groeves vandaag de dag nog actief, in tegenstelling tot de IJslandse groeve. In 1975 is deze door de IJslandse overheid tot nationaal monument verklaard en wordt het tegenwoordig regelmatig bezocht door toeristen.⁷

Een gebruiksaanwijzing

Naast de herkomst en samenstelling van het mineraal, is ook een gebruiksaanwijzing van belang om het fenomeen van de zonnesteen beter te kunnen begrijpen. Een veelvoorkomende vraag in relatie tot de zonnesteen is de volgende: waarom keken de zeevaarders niet simpelweg naar boven? De zon staat overdag immers aan de hemel. Echter, naast bewolking en andere weersomstandigheden, is de zon vaak niet zichtbaar in het hoge noorden van het noordelijk halfrond, het gebied waar de Vikingen de zee bevoeren. De zon was een belangrijke tool voor historische zeevaarders, hierdoor kon de koers worden bepaald. Het belangrijkste element in het gebruik van

Figuur 2: schematische weergave van de dubbelbreking van licht in het calciet. De figuur is door de auteur zelf vervaardigd met behulp van Microsoft Paint.

de zonnesteen is de polarisatie van licht. Polarisation is wanneer licht – wat normaal willekeurig en dus ongepolariseerd vanaf de bron straalt – iets treft, zoals het kristal, waardoor de lichtstralen omslaan naar gepolariseerd licht en nu een specifieke richting op gaan.⁸ Dankzij de vorm van het kristal polariseert het licht op een wijze die een dubbel beeld creëert: het licht wordt binnen in het kristal gebroken om er vervolgens dubbel 'uit te komen'.⁹ Ter illustratie heb ik een schematische weergave van dit proces gemaakt, zie figuur 2.

Door de buiging van zonnestralen door polarisation is het zelfs na zonsondergang mogelijk om de positie van de zon te bepalen aan de hand van het mineraal¹⁰, wat een groot voordeel moet zijn geweest voor zeevaarders in het hoge noorden. De richting van de polarisation van het zonlicht verradt de locatie van deze lichtbron. Door het kristal te draaien kan één punt worden gevonden waarop de twee lichtbundels die uit het kristal komen, even sterk te zien zijn. Dat punt is wanneer men de richting van de lichtbron en dus de locatie van de zon heeft bepaald en zodoende de koers kan aanhouden.¹¹

De Vikinglegende van de zonnesteen

In de media kan er soms onduidelijkheid bestaan over de benaming van de Vikingen. Deze worden soms neergezet als Noormannen, echter niet elke Noorman is ook een Viking. Technisch gezien is iemand pas een Viking als zij of hij afkomstig is uit Scandinavië én als zij of hij een zeevaarder is. Daarnaast zijn er verschillende Vikinggroepen, die elk een andere richting op zijn gevaren en zodoende andere regio's hebben gekoloniseerd (figuur 3).

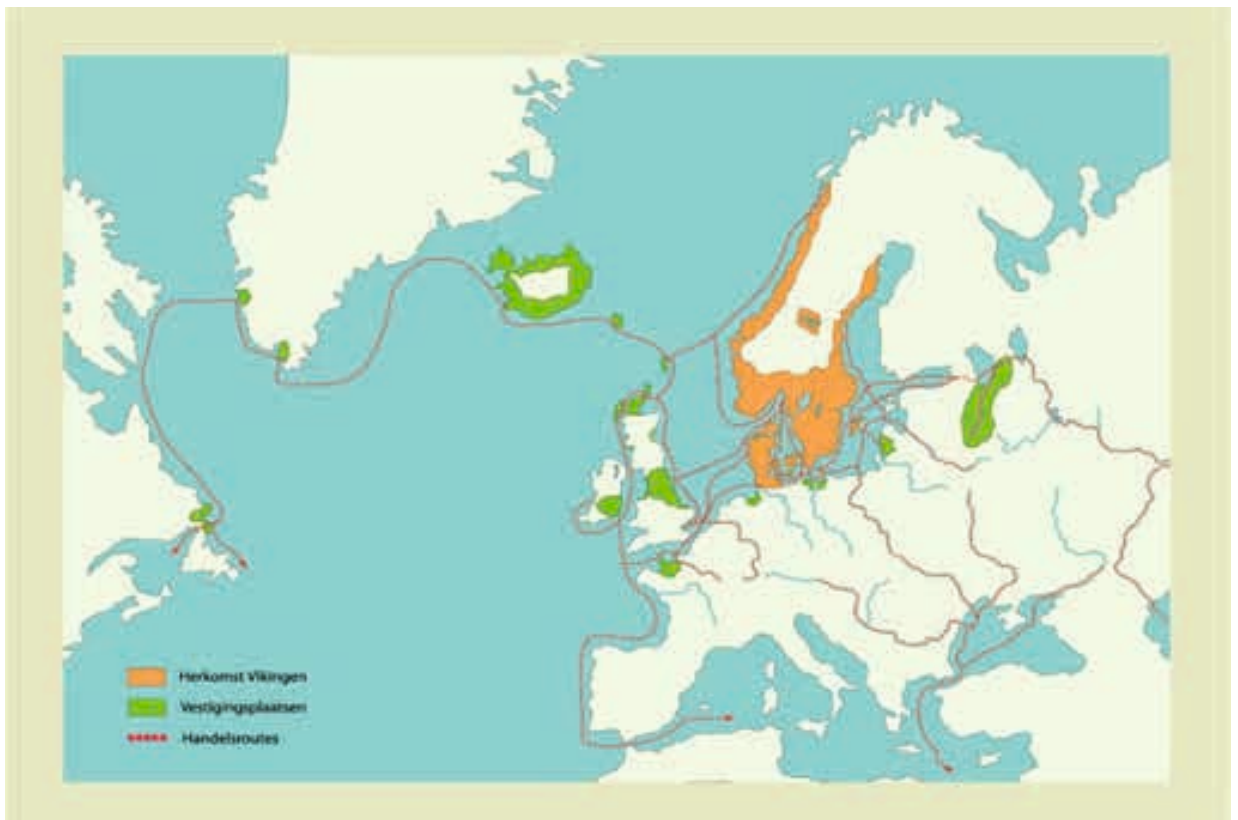
De Zweedse Vikingen gingen in oostelijke richting en waren geïnteresseerd in Rusland. De Deense Vikingen hadden voornamelijk interesse in het huidige Groot-Brittannië en voeren op een zuidwestelijke koers. Het waren de Noorse Vikingen die in westelijke richting voeren en zodoende de Shetlandeilanden, de Faeröereilanden, IJsland, Groenland en het Amerikaanse continent aandeden en daar aan de kust kolonies stichtten. Volgens deze route was het dus een Viking, en niet Christoffel Columbus, die als eerste Europeaan het Amerikaanse continent betrad en koloniseerde. De Vikingen moesten uiteindelijk vertrekken, waarschijnlijk omdat zij sterk in de minderheid waren in vergelijking met de inheemse bevolking.¹²

De oorsprong van de Vikinglegende is te vinden in een verhaal¹³ dat vertelt over Raud en zijn zonen. Zij worden door de koning van Noorwegen, koning Olav, gevraagd of zij speciale vaardigheden bezitten. Een van de zonen van Raud is Sigurd. Hij vertelt de

koning dat hij het weer kan voorspellen, en voorspelt sneeuw voor de daaropvolgende dag. En zowaar, de volgende dag is het inderdaad bewolkt en sneeuwt het. Deze dag gebruikt de koning om de vaardigheden van de zonen te testen. Sigurd weet de koning op deze bewolkte dag ook te vertellen waar de zon staat en in het verhaal kan men lezen dat koning Olav deze uitspraak verifieert met behulp van de zonnesteen. De stand van de zon blijkt correct en de koning is onder de indruk van de kundigheid van Sigurd.¹⁴ Dit verhaal lijkt later in verschillende oud-Noorse geschriften over te zijn genomen. Hierdoor heeft de zonnesteen zich, aan de hand van het verhaal, ontwikkeld tot een ware legende.

De archeologische vondst

Met alleen de eeuwenoude legende van de Vikingen als bewijs voor het bestaan van deze legendarische zonnesteen, waren archeologen niet overtuigd van het bestaan ervan. Dit werd voornamelijk veroorzaakt door het feit dat de

Figuur 3: Kaart van de Viking kolonisatie. Oranje: herkomst van de Vikingen. Groen: vestigingsplaatsen van de Vikingen. Rode stippellijn: vaarroute. Figuur afkomstig van Psammos.nl. 2019. De Woeste Vikingen.

legende was gevuld met magische elementen, waardoor de zonnesteen ook als zodoende werd beschouwd. Daarnaast werd een object zoals de zonnesteen niet aangetroffen in Vikinggraven, terwijl deze graven doorgaans rijk gevuld zijn met objecten. Echter, volgens de Franse universiteit van Rennes is hier een simpele verklaring voor te vinden. Bij een overlijden was het voor de Vikingen gebruikelijk om deze persoon te cremen waardoor, volgens de universiteit, de mogelijkheid bestaat dat deze stenen zijn gefragmenteerd en verloren zijn geraakt tijdens het crematieproces.¹⁵ In maart 2013 kwam er toevalligerwijs meer informatie over de steen aan het licht toen een Brits schip op de zeebodem werd aangetroffen voor de kust van het Britse Kanaaleilandje Alderney. Dit eiland bevindt zich vijftien kilometer van de kust van het Franse Normandië en past ongeveer vijf keer in 'ons' Ameland. Het schip ligt al op deze plek sinds 1592, waar het was vergaan. 421 jaar na dato werd in dit wrak een zonnesteen aangetroffen. Na mineralogisch onderzoek bleek dat het inderdaad om IJslands spaatkristal gaat. De steen zou de grootte hebben gehad van een pakje sigaretten¹⁶ wat, ter vergelijking, een aanzienlijk groter formaat is dan het dubbelspaat dat het Noordelijk Scheepvaartmuseum in de collectie heeft (3 x 3 x 3 cm).¹⁷ De steen werd in het schip gevonden te midden van verschillende navigatiematerialen, wat er op zou wijzen dat zelfs in de zestiende eeuw zeevaarders nog calciet gebruikten ter navigatie.¹⁸ Deze vondstcontext is belangrijk voor de interpretatie van het geheel en is een interessante bevinding aangezien in de zestiende eeuw het kompas al was uitgevonden en daarnaast veelvuldig in gebruik was. Natuurkundigen aan de universiteit van Rennes beweren dat de zeevaarders het mineraal aan boord hadden meegenomen om het achter de hand te hebben wanneer het kompas dienst zou weigeren. Volgens de wetenschappers zouden de kanonnen van ijzer aan boord van het schip het kompas tot wel negentig graden de onjuiste kant op kunnen laten wijzen, wat uiteraard problematische uitkomsten kan hebben op zee.¹⁹ Deze archeologische vondst is natuurlijk van grote betekenis voor de (zeevaart-) geschiedenis omdat de verhalen over de zonnesteen uit de Vikinglegendes dankzij de archeologische opgraving zijn bevestigd.

Een observatie

Om zelf de werking van het kristal te ondervinden heb ik het dubbelspaat besteld. Ik heb twee kristallen ontvangen die afkomstig zijn uit Mexico, niet het originele dubbelspaat uit IJsland dus, maar dit calciet zou dezelfde eigenschappen moeten hebben. Ik was benieuwd in wat voor mate de dubbelbreking effect zou hebben. Dit viel niet tegen: er is een duidelijke dubbelbreking te zien wanneer het kristal op tekst wordt geplaatst (figuur 1b). De tekst lijkt hierdoor een schaduw te hebben in driedimensionale proporties. Hierna heb ik verschillende lichtbronnen gebruikt om het effect te achterhalen: bij het gebruik van een zaklamp gebeurde praktisch niets. Wanneer het kristal in het zonlicht gehouden werd, vielen mij de lichtbundels op die in twee verschillende richtingen op de muur zichtbaar werden. De verschijning van deze lichtbundels op de muur deed mij denken aan de manier waarop een horloge het zonlicht kan weerkaatsen. Door het kristal te draaien, veranderde de richting van de lichtbundels ten opzichte van elkaar, precies zoals omschreven in de gebruiksaanwijzing. Deze observaties zijn bij mij echter alleen tot stand gekomen met een strak blauwe lucht. Het was dus niet succesvol bij bewolking of na zonsondergang. Deze uitkomst is in lijn met de twijfels die gepensioneerd Gronings fysicus Siebren van der Werf uitspreekt over de werking van het kristal bij bewolking. Hij verwoordt in een email naar mij dat hij verwacht dat de polarisatie alleen zal plaats vinden bij een onbewolkte hemel. Daarmee is, naar mijn mening, niet onmiddellijk de legende ontkracht, maar dit kan aangeven dat het niet zo een simpele navigatietool is als het zou kunnen lijken.

Annisa Spier

NOTEN

1. Schumann, W. 1983. *Elseviers gids voor Stenen & Mineralen*. 18.
2. Beenakker, G. *Calcië - Geologie van Nederland*.
3. Russell, D.E. 2008. Helgustadir Iceland Spar Mine.
4. Google Maps. Eskifjörður To The Helgustadir Calcite Quarry.
5. Russell, D.E. 2008. Helgustadir Iceland Spar Mine.
6. Bailón, F. 2016. Kolonisten van Groenland: Vikingen. *National Geographic Historia*, (1). 55-67.
7. Russell, D.E. 2008. *Helgustadir Iceland Spar Mine*.
8. Laursen, L., 2011. *Vikings Navigated With Translucent Crystals?*
9. Seeker. 2013. *First Evidence Of Viking-Like 'Sunstone' Found*.
10. Archeologie Online. *Zonnesteentje Uit Vikinglegende Bestaat Misschien Toch*.
11. Laursen, L., 2011. *Vikings Navigated With Translucent Crystals?*
12. Bailón, F. 2016. Kolonisten van Groenland: Vikingen. *National Geographic Historia*, (1). 61.
13. Aangeleverd door Groningse fysicus Siebren van der Werf.
14. Turville-Petre, J.E. 1947. *The Story Of Rauð And His Sons*.
15. HISTORIEK. 2013. *Mogelijk Zonnesteentje Vikingen Gevonden*.
16. Nos.nl. 2013. *Mogelijk 'Viking-Tomtom' Gevonden*.
17. MARITIEMDIGITAAL.NL. *Spaatkristal Voor Bepaling Zonnesteentje*.
18. Nos.nl. 2013. *Mogelijk 'Viking-Tomtom' Gevonden*.
19. KRAAN, L. 2011. *De Tomtom Van De Vikingen*.

LITERATUUR

- ARCHEOLOGIE ONLINE. Niet gedateerd. *Zonnesteentje Uit Vikinglegende Bestaat Misschien Toch*. [online] Available at: <https://archeologieonline.nl/nieuws/zonnesteentje-uit-vikinglegende-bestaat-misschien-toch>.
- BAILÓN, F. 2016. Kolonisten van Groenland: Vikingen. *National Geographic Historia*, (1). 55-67.
- BEENAKKER, G. niet gedateerd. *Calcië - Geologie Van Nederland*. [online] Geologievannederland.nl. Beschikbaar op: <https://www.geologievannederland.nl/mineralen/beschrijvingen/calcië>.
- GOOGLE MAPS. Niet gedateerd. *Eskifjörður To The Helgustadir Calcite Quarry*. [online].
- HISTORIEK. 2013. *Mogelijk Zonnesteentje Vikingen Gevonden* | Historiek. [online] Beschikbaar op: <https://historiek.net/mogelijk-zonnesteentje-vikingen-gevonden/21291/>.
- KRAAN, L. 2011. *De Tomtom Van De Vikingen*. [online] De Kennis van Nu. Beschikbaar op: <https://dekennisvannu.nl/site/artikel/De-TomTom-van-de-Vikingen/5258>.
- LAURSEN, L., 2011. *Vikings Navigated With Translucent Crystals?*. [online] Nationalgeographic.com. Beschikbaar op: <https://www.nationalgeographic.com/news/2011/11/111111-vikings-sunstones-crystals-navigation-science/>.
- MARITIEMDIGITAAL.NL. Niet gedateerd. *Spaatkristal Voor Bepaling Zonnesteentje*. [online] Beschikbaar op: <https://www.maritiemdigitaal.nl/index.cfm?event=search.getdetail&id=109004448>.
- NOS.nl. 2013. *Mogelijk 'Viking-Tomtom' Gevonden*. [online] Beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/481939-mogelijk-viking-tomtom-gevonden.html>.
- PSAMMOS.nl. 2019. *Psammos.Nl - De Woeste Vikingen*. [online] Beschikbaar op: <http://www.psammos.nl/woestevik.html>.
- RUSSELL, D.E. 2008. *Helgustadir Iceland Spar Mine*. [online] Mindat.org. Beschikbaar op: <https://www.mindat.org/article.php/190/Helgustadir+Iceland+Spar+Mine>.
- SCHUMANN, W. 1983. *Elseviers Gids Voor Stenen & Mineralen*. Amsterdam: Elsevier. P. 18.
- SEEKER. 2013. *First Evidence Of Viking-Like 'Sunstone' Found*. [online] Beschikbaar op: <https://web.archive.org/web/20170702072159/https://www.seeker.com/first-evidence-of-viking-like-sunstone-found-1767286293.html>.
- TURVILLE-PETRE, J.E. 1947. *The Story Of Rauð And His Sons*. Translated From The Icelandic By J.E. Turville-Petre. Viking Society for Northern Research: Titus Wilson & Son.

NNPC Excellent Full service ondersteuning

Maritieme verzekeringen voor
schip, lading en bemanning

Juridische ondersteuning bij vak-
contract- en personeelsrisico's

Risicopreventie en expertise
om kosten te voorkomen

www.nnpc.nl

De NNPC is een onderlinge maritieme verzekeraar zonder winstoogmerk. Samenwerken met NNPC betekent meer dan verzekeren. Wij noemen dat NNPC Excellent. Een full service ondersteuning zonder extra kosten om samen grip te houden op uw risico's en uw kosten binnen de veranderende en toenemende risicofactoren in de branche.

NNPC

Rijksstraatweg 361, 9752 CH Haren Telefoon 050 534 32 11

WELKOM AAN BOORD!

VOLG ONS OOK OP

DRUK > PRINT > SIGN
MARNEVEENSTRA.NL

GRONINGEN > DELFZIJL > ZWOLLE

Schilderwerken
SIPS BV

› GLASSERVICE
› SCHILDERWERKEN
› HOUTSANERING

Bel nu voor een afspraak

050 525 58 55

E info@sips.nl - sips.nl
T 050 525 58 55
Hoendiep 162, Groningen

InFactor

Klein, gespecialiseerd automatiseringsbedrijf

- Werkplekbeheer van afstand en op locatie
- 24/7 Monitoring van uw servers
- Cloud oplossingen op maat
- Goede ICT security
- Firewall, WIFI, VOIP, VPN, Back-up
- Microsoft, Linux, OSX

InFactor biedt veiligheid,
flexibiliteit en continuïteit

Meer info: www.infactor.nl

InFactor biedt ieder MKB bedrijf
veiligheid, flexibiliteit en continuïteit
voor al zijn computernetwerken.

Eeldersingel 40
9726 AS Groningen
050 - 525 90 60
info@infactor.nl

QUIVERTÉ beveiligingen

Inbraak beveiliging
Brandmeldinstallaties
Ontruimingsinstallaties
Toegangscontrole
Camera bewaking
Bedrijfstelefooncentrales
Computer / data netwerken

QUIVERTÉ beveiligingen

Aweg 3

9718 CS GRONINGEN

Telefoon 050- 3134360

Fax 050- 3124346

Internet www.quiverte.com

Email info@quiverte.com

stol

VERWARMING-SANITAIR

*CV ketel vervangen:
veilige investering
met een hoog
belastingvrij rendement!
o.a. Nefit, Vaillant, etc.
vrijblijvende prijsopgave*

HOENDIEP 102 • 9743 AP Groningen

TELEFOON 050 - 3121915

Toonzaal dagelijks geopend:

Ma. t/m Vr. 10.00 - 18.00 uur

Za. 10.00 - 16.00 uur

www.stol-bv.nl

info@stol-bv.nl

GRATIS parkeergelegenheid

DOESBURG AUTOVERHUUR

Verhuur van personenauto's,
personenbusjes, bestelauto's
tot 18 m³ met laadklep en
aanhangwagens

Oosterhamrikkade Z.Z. 109,
Groningen

Tel. 050 314 77 77

www.doesburgautoverhuur.nl

Auto Rent

**EUROPA
SERVICE**

Direct goed op weg.